

हरियाणा प्रशासन ७२ ७३ वर्षे प्रथमपुरस्कारेणालङ्कृतम्

नेहरू यशः सौरभम् महाकाव्यम्

रचयिता

गोस्वामी बलभद्रप्रसाद शास्त्री
एम०ए० साहित्याचार्य, साहित्यरत्नम्

भूमिका-लेखक

डा० रमेशचन्द्र शुक्ल
एम०ए०, पी एच०डी० साहित्यसाध्ययोगाचार्य
भूतपूर्व-भारत विभागाचार्य
श्री वाष्पेय कालेज, प्रतापगढ़

प्रकाशक •

गोस्वामी प्रकाशन, सक्काहा, हरदोई।

शिक्षा तथा समाज कल्याण मन्त्रालय भारत सरकार से
प्रदत्त आर्थिक सहायता से प्रकाशित ।

प्रकाशक : गोस्वामी प्रकाशन,
सकाहा, हरदोई

प्रमुख वितरक : सुधा कमल ग्रन्थालय,
२३ बी नई मण्डी
मुजफ्फरनगर (उ०प्र०)

सर्वाधिकार लेखकाधीन ।

संस्करण—प्रथम १०००

विजयादशमी, सं० २०३२ विक्रमी
अक्टूबर १४, १९७५

मूल्य रु० ७७ मात्र

मुद्रक : आचार्य प्रेस,
कुंभरपुर, बरेली ।

श्रीधर्मदत्त वैद्य

भूतपूर्व स्वायत्त-शासन-मंत्री (उ.प्र.)

धन्वन्तरि-मार्ग, बरेली

दिनांक २ अक्टूबर, १९७५

✽ शुभ कामना ✽

‘नेहरू पद्यः सौरभम्,’ देखने का अवसर मिला । समग्र काव्य सरकृत माया का महाकाव्य है जिसमें सरस प्रवाह पूर्ण पद्यों के द्वारा राष्ट्रनायक श्री जवाहरलाल नेहरू के चरित्र का वर्णन किया गया है । काव्य में भारतीय मृत्ति-गंधाम, राष्ट्र का स्वाधीनतापर्व, धीनी आक्रमण में भारतीय शीघ्र, वैगना देश की स्वाधीनता, प्रारम्भिक सभों में भारत-मातृभूमि वन्दना काश्मीर वर्णन, श्री जवाहरलाल नेहरू का राजपूत, श्री मोतीलाल नेहरू तथा कमला नेहरू जी सम्बन्धी प्रकरण बड़े ही मार्मिक है । अन्तिम सर्ग में श्रीमती इन्दिरा गांधी के उदात्त चरित्र का वर्णन प्रभावशाली ढंग से उल्लेखनीय है । मन्दन-साहित्य के लिए यह काव्य एक अच्छी उपलब्धि है । लेखक का प्रयास सराहनीय है जिसके लिए वह बधाई के पात्र हैं ।

धर्मदत्त वैद्य

समर्पणम्

भारत - प्रशासने प्रधानमन्त्रि-पद - विभूषिताया-

सकल-गुरुशील-कला-य-ज्ञाप-लसितमानसाया

दलितविश्वजनदास्यदुर्दिनतामसाया

नेहरू-कुलकर्णवेन्दु-चन्द्रिकाया

गौड्युपाधि - धर्चिताया

प्रियदर्शिनीन्दिश्याः

कर - कमलेशु

समर्पितम्

यद्वशः प्रतिभाप्रभाभिरनिशं, दिक्कालमालोकयन्,

लोके लब्धयशाः कशाङ्कुसमतामायात्यपूर्वोदयः ।

तस्योद्दीप्तकलेन्दिराख्य-भुवन-धी धंजयन्त्या इदं

काव्यं राष्ट्रकया-कलाप-लसितं स्यादपि तथ्यते ॥१॥

सूत्राणामेव विशत्या, चामुशासनपर्वणा ।

निमंमो भारतं भव्यं मतिध्यासेन्दिरा जयेत् ॥२॥

भारत - प्रशासने प्रधानमन्त्रि-पद - विभूषिताया
 सकल-गुणशील-कला-उत्थाप-लसितमानसाया
 दलितविश्वजनदास्यदुर्दिनतामसाया
 नेहरू-कुलकैरवेन्दु-चन्द्रिकाया

गौधियुपाधि-र्घाचिताया
 प्रियदर्शिनीन्दिराया
 कर-कमलेषु समर्पितम्

राजभवन चण्डीगढ़ में आयोजित समारोह में
 महामहिम श्री बी० एन० चक्रवर्ती
 राज्यपाल हरियाणा व
 करमलो द्वारा

नहरू यश 'सीरभम्' के लिए प्रदत्त गीता पुरस्कार
 प्रार्ज करते हुए लेखक

समर्चितानां पितृजनानां महादेवी गोविन्द महाभागानां
गुरुजनानां चरणकमलेषु सम्मर्चितम्
काव्यपुष्पम्

या मामाशीर्बचनसरसे, शंशवे स्नेहसिक्तं
वर्तित्तलेन द्रवितहृदया चुम्बनं पोषयन्ती ।
ह्येव वा देव प्रहृतमवश जीवन साभिलाष
याता स्वर्गं विनतशिरसो मेऽञ्जलिस्तज्जनन्ये ॥

बाल्ये विपुक्तमपि देववशाज्जनन्या
स्वस्नेहदानदयित परिपालयन् य ।
मामन्वशात् सुचरितानि सती, कृतिर्मे
गोविन्दपूज्यजनकाय समर्पिता स्यात् ॥

सान्निध्यमाप्य तितरां चरणाम्बुजानां
यस्याशिर्षेव परिमार्जितसेमुषीक ।
आराधय गुरगिर गुरवेऽपि तस्मै
भद्रा - प्रसूनमिदमर्पितमस्तु भूय ।

नेहरूयश.सौरभस्य ।वपयानुक्रमणिका

विनिवेदनम्

५

भूमिना

काव्यकयामुखम्

प्रथम सग — भारतमातृभूव दनम् वाम्भोर सुपमा तत्रोद्भूतकील
वणिता दहल्यायमनम तत्र मोतीलाल जन्म तर्चिता
रुयानम् ।

द्वितीय सग — मोतीलालतीर्थया जवाहरज म शिव विष्णो
शिवाय गमन राष्ट्रसन्हा पति ।

तृतीय सग — कमलास्यान जवाहरकमलया परिणय ।

चतुर्थ सग — भारतदास्यमोवनोत्साहप्रमग मोतील ल जवाहरमालयो
सम्वाद ।

पञ्चम सग — राष्ट्रमुक्तिसघष साङ्गमन प्रिसआफवे सागमन
विरोधादोलनम् ।

षष्ठ सग — मोतील लस्य कमलायाश्च स्वर्गारोहण शोचप्रसग ।

सप्तम सग — जवाहरस्य राष्ट्रमुक्ति-सघष निष्कामभावेन आगमन
समर्पणम् भारतमुञ्चा दोलनम् ।

अष्टम सग — भारतस्वाधीनता प्राप्ति सत्सववणनम् ।

नवम सग — स्वाधीनराष्ट्रस्य प्रधानमि त्रपट प्रतिष्ठितस्य जवाहर
लालस्य राष्ट्रोत्थानकायवणनम् ।

दशम सग — चोनाक्रमणे भारतीयवीराणा शौर्यवणनम् सेनाया
नयरूपेणोद्धार ।

एकादश सग — श्री जवाहरलालस्य स्वर्गारोहणम् ।

द्वादश सग — जवाहरलालप्रियसुताया प्रियदशिनीदिराया भारत
प्रधान मन्त्रिपदप्रतिष्ठा तदलीकिक कायवणनम् ।

शुद्धिपत्रम्

विनिवेदनम्

अयमतीव हृदयस्य शोभायस्य च विषयो यदिदं 'नेहृक्ष्यश सौरभम्'
गीर्वाणव्राणी-वाङ्मय वाटिकाया नव्य पुष्पसौरभं सहृदयाना मनसि
मादमान विराजतेतराम् ।

'चक्रव्यूह'-काव्यपरचनानन्तर यदल्पकालेन विदुषा करकमलेषु
नव्य द्वितीयमिदं मङ्गाकाव्यमागतं तच्छ्रद्धा - सम्भार-भूषिताना विपश्चिता
स्नेह - सम्बलालोकिता - प्रतिभा - पथगनुसरतैव मयाधिगतमेतन्नात्र
किञ्चिदपि सन्देह कारण वर्तते ।

संस्कृत-साहित्ये यद्यपि राष्ट्रस्य भारतस्य संस्कृतेराधान्भूत,
तथापि यादृशी स्वाधीनदेशेऽस्यापेक्षासीदुद्यते प्रसारस्य प्रचारस्य वा
न जाता तादृशी । दुर्भाग्यात् प्राचीन प्रति बहानुरागा विद्वांसो नव्य न
परिचिन्वन्ति, नव्यानुरागिण प्रोत्साहनविरहाद् युगसाहित्य -निर्माणे
उदासीना । कश्चिज्ज्ञायमाना रचना बन्धवेव भारभूता जनकमव
बाधते । निष्ठुरव्यवसायिनः प्रकाशका, पल्लवप्राहिर्साहित्यानुरागिणः
पाठका, असंस्कृतसौ लोकाः, शिथिलं प्रशासनस्य संस्कृतप्रसारतन्त्रम् ।
अभावेन निष्फलीकृत कवे. प्रजापतिरिव काव्यसंसारे ।

कृतिद्वयो जनिता । 'कन्यापितृत्व खलु नाम कष्ट'मप्यनुभूत
मया । प्रथमा 'चक्रव्यूह' नामिका कृतिर्गतवर्षे कथमपि प्रकाशिता ।
द्वितीयापि कश्चिच्चद् भवतां करकमल -भूषिता वर्तते । अहं सम्प्रति
भारमुत्तोज्ज्वलं विनितोऽस्म्यस्या मविध्य-विषये ।

अस्य काव्यस्य वैशिष्ट्य प्रति न किञ्चिन्मया वक्तव्यं यतो नहि
'कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ।' पाठका. स्वयमेव कुशलसमीक्षका ।

इदं काव्यमपि पूर्वकाव्यवद् हरिषाणाराज्यनासनावोत्रिनाम्नि-
भारतीय प्रतियोगिताया निर्णायकं प्रथमं पुरस्कृतम् ।

काव्यमेतत् विद्वद्वरेः डा० रमेशव द्रशुस्ल - महाभागे विस्तृत-
भूमिकया विभूयितम् । बरेली बालेजस्य सस्कृत-विभागाध्यक्षराचार्य
श्रीलक्ष्मीचन्द्रकोशिक महोदये सशोधनेन परिष्कृतम्, तत्रत्ये श्री डा०
कृष्णकान्त शुक्ल, धरिष्ठसस्कृतसाध्यापकैश्च मुद्रण-साहाय्ये
समत्तङ्कृतम् । एषा महामागानां परमानुग्रहभारावनतोऽहमाभार
प्रदर्शयामि स्मरामि च मुद्दरेषामुपकृति-स्नेहम् ।

ग्राम्य - विकास - सेवा - समर्पितत्वा नतरा देववाणीवाङ्मयव्युप-
रतस्य मे कथञ्चिदयं काव्यकुसुमाञ्जलि भवतु भगवती वीणापाणि-
पादार्पित इति तु आशासे ।

विदुषामनुचर.

भोजीपुरा (बरेली)

विजयादशमी, स० २०३२

गोस्वामि बलभद्रप्रसाद शास्त्री

संस्कृतविकासाधिकारी

❀ श्री ❀

भूमिका

पूर्वपीठिका

द्वादशशतवर्षपर्यन्त परतन्त्राऽऽपदमसंख्या सहमान भारत-
मस्मदीय स्वकीयानि दुर्नियतिसमुपस्थापितान्यहान्यतिवाहयति स्म ।
भगवदनुकम्पया साम्प्रत देशोऽयमास्माकीन स्वातन्त्र्यगमीरे सुखेन
इवसिति । स्वतन्त्रताप्राप्तस्यास्याष्टाविंशतिवर्षाणि, पर न
संस्कृत, मरतयमायामस्या यदुद्वभूव ववृधे सर्वत्र च भूभुवने प्रससार
यस्मिन्चाखिलमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च वाङ्मय प्रादुरभूत्
यच्च सहस्रशो वर्षाणि देशस्यास्य रसनाया सञ्चचार, हुन्त ।
स्वातन्त्र्येऽवाप्तेऽपि तत्स्थानमधितिष्ठत् सलक्ष्यते यस्य महनीयस्य
महिममयस्यामनस्याधिगमनाय अनु सिद्ध स्वकीय स्वत्व निदधाति तत् ।
संस्कृतविद्यालयानां संस्कृतग्रन्थानाञ्चेदानीमपि प्रेक्ष्योपेक्षणमेतत्
को न भारतमक्तिमाग विपीदति । स्वपरिपरिपरिर्मितीनामुपस्थित्वात्
संस्कृतमुष्मिसारस्य प्रतिभा क्रन्दन्ती, सद्योजाता पुस्तक - शावका
रुदन्तश्च पर्यवलोच्यन्ते, संस्कृतरचनानां प्रकाशन दुष्करकायमेव
जातमस्ति । स्वदेश एव संस्कृत-लेखका संस्कृतकवयश्च परकीया
इव मत्ता भवन्ति । एतादृश्या सत्यामपि विपर्यस्तायामवस्थाया
शतशो हि प्रेक्षावन्तोऽनुदिवस संस्कृत-मातृचरणयो नैजरचनापुण्याञ्जलि
समर्पयन्तो दरीदृश्यन्ते । वतमानेऽनेहसि पण्डिता क्षमाराव, श्री मेघाव्रत-
चाण्देव-रामशरण रामस्वरूप-रेवाप्रसाद - रामोपाध्याय-ब्रह्मानन्दशुक्लादि
विद्वत्सवेतेपुराजमानेषु राजते श्रीमद्गोस्वामि यलमद्रप्रसाद शास्त्री
च । सुरगव्या रचना विरचयतस्तस्य यद्यप्यल्पीयानेवानेहा सञ्जातोऽस्ति

गभीरनाभिस्त्रियसीभिरन्विता,

विभाति यस्या ननु सङ्गमस्यसी

पदीपगङ्गा - यमुना - सरस्वती-

पय पवित्रीकुरुते जगत्त्रयम् ॥ (११६)

हिमालयो भाति विशालभालवत्

वनानि पुष्पोपचितानि कुन्तला ।

तुषारकान्तद्युतिरत्नभास्वर

विभाति काश्मीर किरीटमुज्ज्वलम् ॥ (११८)

कवे भारतवतुन्धराया सैव धीः सशोभते या वत्सस्य स्वमानरि
विराजते । अतः स (कवि) मधुमक्तिमावभरनिर्भरोन्लासामन्दान्दोलित
मना भवन् सहर्षं गायति—

अघेदृशी सा जननीव वत्सला-

भिनन्विता भरतमातृभूरियम् ।

जयत्यमन्दं शरदिन्दुचन्द्रिका-

विलासहासैरिव सिञ्चती भुवम् ॥ (११९)

काश्मीर-वर्णने कवेरद्भुतैव चातुरी बीक्ष्यते । तत्र न केवल
काश्मीरस्य दिव्य सौन्दर्यमपितु तत्रत्याया कलिताया कलायाश्च
सुषमा लोचनगोचरता प्रपद्यते—

सुरेन्द्रशापाद् घरणीमिवागतं

प्रखण्डमाखण्डललोकसम्पदाम्,

विलोक्य काश्मीरमनन्तर्वैभव

न कामयन्ते सुजनास्त्रिषष्टयम् ॥ (१२०)

हिमाद्रिशृङ्गं रमणीयनिभंरं:

सुपुष्पितं: पल्लवितंमहोरहै: ।

सरोवरंस्तरिख दिव्यदर्पणं-

दिव हसन्ती विहगरूपत्यका ॥ (१११६)

इत्येतदादिकं कृत्स्नमधीयानस्य गृध्वतो वा जनस्य पुरः
सर्वमपि वर्णित इदं सम्पुष्टित सञ्जायते ।

काश्मीर वनकुञ्जेषु सर्वेऽपि श्रुतव सतत वसन्ति—

वसन्त वर्षाशरदादय स्वय विहाय दापानिह सोम्यचारिण ।

सदा रमन्ते वनकुञ्जपथंतेऽवमन्दमानन्दरसप्रवाहिणः ॥ (११२१)

काव्ये मधुपानादिवर्णनमपि काव्यसंज्ञाकारिणामिष्टम् ।
काव्यमिदं तेषां तमप्यमिताय ममावयति—

सरोवरान्तस्तरणीगृहस्थितंस्तरङ्गसञ्चारविकम्पितस्वरं: ।

प्रियाङ्गुसङ्गासवपानमन्थरं प्रणीयते वं मधुयामिनीजनैः ॥

(११२४)

रमणीया रमणीयतायां वर्णनेऽपि कवेरस्य मनो भृशं रमते ।
तदीयैतद्विधा रचि सवयैव मानवस्य स्वामाविकीममिदं विमनुमरति ।
काव्यन्तु वस्तुनो भवति मानवस्य रूपांतरमेव अथवा शब्दार्थमय
रूपम् । अतः कथमिदं सम्भव यत् काव्य मानव विमवदेत् । अस्ति
तन्मानवमानस्य प्रतिबिम्बभूतम् । एतस्मादेव कारणात् तत्र ते सर्वेऽपि
मावा परिस्पन्दन्ते ये मानवमानसाम्बरे उत्पन्ता वीक्ष्यन्ते ।

स्वदेहलावण्यतिरस्कृतश्रिय-

श्चरन्ति नार्यो रमणीयदशमाः

यदङ्गभाकान्तविभूषणप्रभा

विभातिचन्द्राङ्गितलभसन्निभा ॥ (११२६)

अस्ति वाद्योर्वसुमती तु चिराद् आगमकोविदानां जन्मभूमि ।
कश्चित्तेषां पुण्येन दर्शनेनानु गृह्णाति न —

विभिन्नधर्माचरणप्रचारिणो

वसन्ति यत्रागमकोविदा नरा ।

न केवलं जीवनमाश्रयं

यिदन्ति ये जीवनदर्शनं सताम् ॥ (११२८)

कविस्तत्रत्यान् कलाविदो^१ वर्णयन् नैपधोयश्चित्कारस्य
श्रीहर्षस्य स्मारयति इमा पङ्क्तिम्— ' दिगङ्गनाङ्गावरणं रणाङ्गणे
यस्य पट तदमटचातुरोतुरी' । स्तनन्धयस्वभावरूपादिकं च काव्यमतितरा
प्रीणयति —

स्नेहप्लुत स्तन्यमसौ जन-या निषोय नित्यं परिपोषिताङ्गः ।

शनेः-शनैः सञ्चितशक्तिरङ्गाद् मातुर्ययो मातृभुवः प्रियाङ्कुम् ॥

(२११७)

तदेव काव्यमेतन् प्रायेण सत्सर्वमेव वैशिष्ट्यं निदधत्
पर्यवलोचयते । अन्यानि च अथ पञ्चपङ्क्तीनां वस्तुतत्त्वानि समुपस्था-
प्यन्ते । कुमारजन्म वर्णयति कवि —

निजोच्चराशौ मिथुने व्ययस्थेऽ

सुरेतथैवोच्चगते ध्वजेऽपि ।

स्वदेशदास्यघ्नमुहूर्तपाते

कुलावतंसं सुपुत्रे कुमारम् ॥ (२११३)

१. प्रहित्य वेशान् स्वयशः सितैरिमे

गुणैर्व्यपन्तोव दिगङ्गनापटम् । (११३१)

महोत्सव दर्शयति स —

विद्युद्वितानैघनतूर्यनादं ,

सुगन्धिवातैजलसीकरार्द्रं ।

निशामुखे तत्र महोत्सवोऽसौ

वर्षायमाणोऽम्बुधरैर्विरेजे ॥ (३।२३)

सबजनहृदयाह्लादकममघोषमजवाहरलाल वणयत्रप्रत्यक्षतया
सश्च द्र वणयनि—

कन्दपद्मपद्मवपु धियासौ किरन नवस्नेहसुधाप्रसादम् ।

स देहलीलोकपयोधिपूर प्रवधयश्चन्द्र इवाधिरेजे ॥ (३।२२)

प्रादुर्भूते सति जवाहरलाले दासताया अवसानं प्रत्यासीददित्येतत्
तेन विविनाऽऽमनन्ति क्विद्येन सूर्योदयस्यापि वर्णनं सम्पद्येत—

अभूतगतो विधिगशाद् विवश प्रतीच्यां,

विश्वप्रकाशकर - भारत - भास्करो य ।

दासत्वमन्धतिमिर तरसा बिभित्सु

प्राच्यामसौ पुनरुपाक्रमताम्पुदेतुम् ॥ (२।५०)

शरदमपि अप्रत्यक्षमावेन प्रतिष्ठापयति—

शक्तिप्रभापरिगतो नवराट्टचन्द्रो

विध्वक्किरन जगति शान्तिसुधाप्रकाशम् ।

सौम्ये जवाहरशरत्समये सुपक्षे,

पूरात्वमाप सकलाभिरसौ कलाभि ॥ (१।६०)

विजय गायति—

विजयेन शरी, न केवल बंगलादेश नयोदयोऽभवत् ।

अभयत् परित प्रतिष्ठित, भुवने भारतवर्ष विक्रमम् ॥ (१२।३२)

क्षणस्य नातिदीर्घेत्वाप्रचातिसधुत्वात् इवापि नाध्येता न श्रोता
 वरस्य गच्छति । तस्य सर्वत्रैव ललितामापातिबद्धादलङ्कृतत्वात्
 प्रसादपेगलत्वाच्च महदय परामेव प्रीतिमुपैति । सर्वत्रैव सरसताया
 स्थितत्वात् सचतसश्चेतोऽध्ययनाद विरमत्येव न, अत यावत् काव्याय,
 तस्य तदध्ययनपरकभोऽमुष्यभुत्तरोत्तरमेधते एव । सर्गस्यादीर्घत्वात्
 तद्योऽमुष्य तत्पठनाभिरिचिच्च अनुकूलाया एव परिस्थितेरधिगमनाय
 सदवसरमनुवाते । छन्दसा सर्वेषा समीचीनत्वाद् गेयत्वाच्च रसास्वादाने
 तानि अतिसहायकानि जायन्ते । भारतस्य पराधीनतोऽमूलनायोत्थापित
 पदमनुदिनमुपमृतमेव ह्यष्ट नायकस्य न तत स्वतन्त्रतावाप्तिपयस्त
 व्यथामयत । अतो मुखादारम्योऽसहति यावत् यो हि उपक्रमोऽङ्गीकृतस्तस्य
 निर्वाह समुचित एव सञ्जाताऽति । प्रतिसर्गं नवनवघटनावतार कविना
 कृतोऽस्ति सगान्ते च छन्दश्च तेन परिवर्तितमेतस्मादपि हेतो काव्यस्य
 प्रियत्वाऽतितरोपचय प्रयातास्ति । किं बहुना कुशलेन कविना ते
 सर्वेऽप्युपाया गृहीता सति ये हि काव्य लोकरञ्जनकर कर्तुं-
 मभिलष्यते ।

न परतन्त्रतासम सुख न स्वतन्त्रतासम सुखम्— इत्येतद विचिन्त्य
 मनस्वी मनीषी स्वतन्त्रतां प्राप्तुं युज्यते । स तदथ पयि स्थिता य
 स्त्रिताऽपि असह्यसह्यतराणि कष्टानि भुञ्जेत महते । स तज्जीवन
 जीवनमेव न मयते यदस्ति परतन्त्रम् । परतन्त्राज्जीवनोत्सर्गं स वर
 मत्वा तत्लाभाय प्राणानपि होतुं सन्नद्धो जायते, आजीवन काराकष्टानि
 च सोऽतु महर्षमुद्यतो भवति । एतत् सकलवैशिष्ट्यं काव्यस्यास्य नायके
 नेहरो विद्यते स्म । तदविधनायकत्वात् काव्यस्यैतस्य काव्यमिदं
 सिदिशति —

‘यदि सुखं भवतोऽभिमतं क्षितौ

यदि समुन्नतिरस्ति च वाञ्छिता ।

भुवि विधाय हतां परतन्त्रताम्

इह भवान् ब्रूतामनधीनताम् ॥’

दास्यगोपिते देशे न कोऽपि जनो मानसे शान्तिमनुभवितुं
 शक्नुते^१ । यदीयं जल निपीय, अग्न भुक्त्वा, समीरे च निश्वस्य शरीर
 मानव पुण्यानि चेत् स तामेव वनुधा प्रति नास्ति वृत्तस्तर्हि त वृत्तघ्नं
 धिक् ।^२ हुतात्मना चरित्र निशम्य, मातृभूमेश्च दुर्दशा विलोक्य कथ
 मम जीवन सुखा-युपमोक्तुमुत्सुक स्यात्^३ । देशस्य शोचनीया दशा मां
 सघपय परिगृहीतु नुदति । इच्छाम्यह मदीयः शुभसङ्कल्पो भवदीय-
 शुभाशिषान्वितो भवतु^४ । पुरुष परिश्रमेण दुष्मदुस्तरेष्वपि स्थानेषु
 अभीप्सितमवाप्नु क्षमो भवति तस्माद् भवेम वय देशापितमानसाः^५

१ स्वदेशमेतत् भुवनप्रतिष्ठित, विलोक्य दास्येन विशोपितंचिरात्
 घसन्नपि स्वर्गसुखेऽपि घंभवे कथ जन. शान्तिमुपैति मानसे ॥

२ तथाहि यत्रान्नकरणेन पोषित,

जलाभिषिक्त रजसाभिरञ्जितम् ।

दधाति देह मनुजो न तद्धरा—

कृतेकृतज्ञो धिगियं कृतघ्नता ॥ (४२७)

३ कथ मदीय हृदय हुतात्मनां,

चरित्रमाकर्ण्य, विलोक्यदुर्दशाम् ।

विगहित जीवनमार्गं जीवितुं,

समुत्सुक स्यात् सुखभोगपङ्किलम् ॥ (४३७)

४. विलोक्य देशस्य दशामुदारया

धिया समाधाय गृहीतवानहम् ।

यदायंसंघर्षपथ शुभाशिषा ।

तदीन्वत स्याद् भवतोऽपि कर्मणा ॥ (४३५)

५. अवाप्तुमीशः पुरयो हि पौरुषादभीप्सितं दुष्मदुस्तरेष्वपि ।

भतः प्रयत्नप्रतिबद्धया धिया भवाम देशापितमानसा वयम् ॥

(४३६)

इत्येतदादिवाक्यानि काव्यस्यास्य स्वतन्त्रतालक्ष्यर्थं, देशस्य परतन्त्र-
ताया विनाशनार्थं, भातृभूमिविषयकमक्तिभावस्वीकरणार्थं मानवस्य
मानसे प्रबलं सुहृदोत्साहं साहसञ्च अनुयन्ति । देशप्रति अस्माकं
किमस्ति कर्तव्यमित्यत्र यो हि संवादः कविना पितृपुत्रयोः प्रवर्तितः^१
स कस्य न मनः प्रीणयति ! कविः एतादृशान् सद्भावान् स्वकाव्ये
प्रतिष्ठाप्य देशस्य बालं युवानं स्थविरञ्च आदर्शमानवमुज्ज्वलं
परिप्रवन्तञ्च चिकीर्षन्ति ।

दासता विरोद्धं कविनिबद्धवक्तृकृतितानि वचांसि मृतेष्वपि
जीवनं मञ्चारयन्ति । एतादृक् को मानवो यो न तानि धृत्वा
उत्साहशक्तिसम्पन्नो भवति ? तानि निशम्य कदर्याः कदयेताम्, कातरा
कातरताम् अलसा आलस्यञ्च त्यक्तुं नूनमुद्यता भवितुमर्हन्ति । या
दासता पामरोऽपि जनो नेच्छति तरया^१ एव दासताया द्विरीकरणार्थं
काव्यमेतत् जनमात्रमुपदिशति—

विज्ञानशक्तिप्रतिभाधनानि, कुलप्रतिष्ठार्जितसाधनानि ।

दास्येन दाघानि मनस्विने वै, कथं प्रयच्छन्ति मनः-प्रसादम् ॥

(५।३६)

अकिञ्चनः काञ्चनपञ्जरस्यः सिंहः पदार्थे बंधुलालितोऽपि ।

करोति नादध्वनिर्धर्षितारे बन्धस्य किं केसरिणः समत्वम् ॥

(५।३७)

आत्मापमानं प्रतिभोहासं भूसम्पदास्वर्णधनापहारम् ।

विद्याकलासंस्कृतिसर्वनाशं यदयन्नसौ दास्यमपोहते कः ? ॥

(५।३८)

१. ५।३६ तः—‘धरातले ते जनका यशस्विनः’ इत्यादित् —
‘समस्तमंश्यं सुखप्रसाधनं, यत्तु धराधामगतं स्वजीवनम्’

वाच्यमेतदिच्छति जना राष्ट्रोद्धारव्रतधरा भवेयुः । ते स्वातन्त्र्या-
न्यूनं न किमपि वदापि अनुमन्यन्ताम्—

धीरः स्वराष्ट्रोद्धरणव्रतयैः

प्रतिधुतं, दास्यविमोचनं तैः ।

प्रस्ताव्यमत्रोपनिवेशमात्रं

समुद्धतानां किमुतुष्टये न ॥ (११३६)

यत्र स्वतन्त्रता विहायान्यत् किमपीप्सते तत्र भाग्यलक्ष्मी-
रवश्यमेव निराधया जायते—

स्थाधीनतां चेत् प्रविहाय किञ्चिद्

स्वीकार्यमार्यैरभविध्यदत्र ।

मन्ये, तदा भारतभाग्यलक्ष्मी-

रमङ्क्ष्यदम्भोधिमनाश्रयाशु ॥ (११४०)

तदेवकथावस्तु बन्धुरत्वेन, रचनाशिल्पचारुत्वेन, महोद्देश्या-
वदातत्वेन च नि सशयमिदं सफलं हि महाकाव्यम् । अथेह काव्यगुण-
वर्चातिमश्रेयेण क्रियते ।

कवित्वम्

शब्दस्य अर्थस्य च समुचितं सन्निवेशं कृत्वा प्रतिमावन्तः
श्रवणो दिव्येन वर्णनेन येन सचेतसा चेतास्यावर्जयन्ति तदेव तान्
सामान्यजनोक्तकथनाद् दूरीकरोति । यस्मिन् कस्य वाणीर्बलवरव-
यमनक्षमत्व यावद् भवति स तद्रहस्योन्मीलने तावदेव साफल्यं विन्दति ।

राकाचन्द्रस्य चारुत्वं या दधाति धमत्कृतिम् ।

। कान्ता राष्ट्रकथा सेयं धियं प्रीणाति कस्य न ? ॥ (१२१७२)

हरयेतदभिधाय कविर्मन्ये, स्वकीयां काव्यसम्बन्धिनीं मान्यता-
मभिष्यनक्ति । काव्ये येषां शब्दानाम् अर्थानाञ्च सन्निवेशः कृतः स्यात्

तेषु शब्देषु अर्थेषु च तादृश्येवाल्हादकताऽपेक्ष्यते यादृशी शुबलपक्ष
विलसिताया रञ्ज्यास्तर्हिमान परिष्वजमाने चन्द्रमसि परिस्फुरति ।
काव्यगतान् शब्दान् आकर्ष्य तद् गतानर्थाश्च परिभाष्य मानवस्य मन
उद्बलेस्तरसान्द्रोत्सासनिर्भरं भवत् समुत्प्लवेत् । तन् तदा सर्वमपि
अन्यद् विस्मृत्य तच्छब्दार्थसम्भूतानन्दमेवानुमवेत् । कस्मिंश्चित्दनिवचनीये
मुखे निमग्नं तत् स्यात् । तत् काञ्चन ईदृशीं रिपुनि गच्छेत् या
आश्चर्यं महति निमज्जेत् तन् । यञ्च शब्दमर्थञ्च पयवगाह्य तन् 'अह
स्वप्रियतमाया प्रियाणि मधुराणि च वचानि सम्प्रति शृणोमि'
इत्येतन्मन्येत । तौ शब्दाद्यौ न केवलं तदीयमाश्वत्तर प्रदेश प्रीणयेतामपि
तु तदधिपमपि परितोषयेताम् । एवंविधा शब्दा अर्थाश्च स एव भवितु
शक्नुवन्ति ये भवन्ति अनवद्या । अन्तरेणानवद्यता ते न कदापि
राकाचन्द्रस्य चाक्षता बोधुमंहन्ति । तत्र न चमत्कारोत्पादनक्षमत्-
वाधिवास विदधाति । 'चारत्वम्' इत्येतेन कवि शब्दार्थयोरदोषत्व-
भेदेष्यते, 'चमत्कृतिम्' इत्येतेन तयो सालङ्कारत्वमभिलप्यते इति
'कान्ता राष्ट्रकथा' इत्येतेन तयो सगुणत्वम् इत्येतस्या च दिशाया
सङ्कुते विदधत् प्रतीयते ।

गोस्वामिनो बलभद्रप्रसादशास्त्रिण काव्यम् एतद्विधा
विशिष्टता आत्मनि समावेशयितुं यतते इत्यत्र न मनापि मशीति ।
लोकरुचिर्न क्वापि काव्ये अवज्ञातता नीतास्ति । न तत्र कर्णतुदता,
न दीर्घसमासवती, नाविश्रुतशब्दप्रयोगो न च शब्दाढम्बर एव
दृश्यते ।

(क) आवपक्षः—

'कविरयं कीररसस्य कवि' इत्येतत् तद्वित काव्यस्यभावपक्षा-
वल्लोढनेन ज्ञायते । प्रायेण प्राधान्यं ताक्षामुक्तीनां परिस्पन्दते या मन
स्थितमुत्साहं स्थायिभाव जागरयन्ति उत्थापयन्ति च तम् । ता
आकर्ष्य देशमाराधयितुं, देशं स्वतन्त्रीकृतुञ्च बलीयाद् उत्साह

समृत्पचते, देशार्थमसूना स्यागेऽपि उत्तमहते जन । उपाधिभेदेन वीररसो
 दयादानधर्मयुद्धवीरभेदेन चतुर्विधतामापचते । एतस्मिन् काव्ये पण्डितो
 नेहृदचतुर्विधमपि वीरत्वं विभ्रानो दृश्यते । दीनेषु दरिद्रेषु सोऽनागत
 दयाञ्चक्रे, देशस्य हितार्थं सोऽञ्जय प्रभूता सम्पदमेव न सर्वस्वमपि
 उदभृजत् तस्मिन् मनूक्त धृतिक्षमादमोऽस्तेषमित्येतदादिव लक्षणं
 घटते स्म, सः सदैव कर्तव्यानि पालयन् अदृश्यन् स तत्तद्धर्मा-
 वलम्बिनो जनान् समदृष्ट्या ददर्श अतः स धर्मवीरोऽप्यासीत् ।
 देशस्वातन्त्र्यसमरेऽसिंसायुद्धेन स निर्भयतापूर्वकं युध्यमानः^१ समलक्ष्यत
 तस्माद्धेतोस्तस्य युद्धवीरत्वमपि निद्ध्यति । वस्तुतो यो हि परगायंतो
 भवति दशमस्तस्मिन्चतुर्विधवीरत्वस्याभावो न कदापि सम्भवः ।
 यत्र च सर्वे पण्डित मोतीलाल नेहरू^२ श्रीमत्या कमलाया^३ इव
 हृणत्व किञ्च निधा कविना वर्णिते, तत्र स करणारससाधनाया
 सफलता गतोऽस्ति ।

स्थित-प्रज्ञत्वमापन्नो निर्ममः सुखदुःखयोः ।

प्रणतः प्रक्रियां भेजे योगिनामात्मदर्शनाय ॥ (७।४)

द्भिर्द्रव्यव्यवसायेभ्यो विषयेभ्यः पराङ्मुखः ।

अकरोत् कर्मयोगीव निरीहो जीवन-क्रियाम् ॥ (७।६)

इत्येतदादिका श्लोका यत्र कविना व्यवहारितास्तत्र स
 स्वपाठकाननायामेनैवाध्यात्मिकताया निमग्नीकुर्वन् प्राप्यते । 'अपारे
 काव्यससारे कविरेव प्रजापतिः' इत्येतन् सत्यमेव । कदापि स पाठकान्
 हर्षे, कदापि शोके, कदापि निर्वेदे कदापि च वात्सल्ये^४ कदापि
 चाग्नौ विलीनीकरोति ।

१ (१) ५।२४-२६, (२) ६ ७-११, (३) ६।२१, २३, २७, ४०

४ (४) ४।३८-४०

(ख) कलापक्ष

नेहरूयश सोरभम् वेदमोरीतिप्रधानम् । तत्र सर्वत्र ललितकम
म्यैवदशनान् । कलापक्षदृष्ट्या च काव्यमिदं विद्वद्भिराद् प्रीणयत् ।
कविर्गोस्वामी तद् धोजनयाञ्च कोविदः । अलङ्कारेषु स र्हावि भृगु
परिगृहणद् प्राप्यते । उपमा रूपकोत्प्रेक्षादिमाधम्यमूलकार्यालङ्काराणां
गुम्फनेऽस्ति स पटीयाद् ।

दिव्यप्रभावेण परिष्कृता सा, सुधारसस्य दिवचोऽभिरामा ।

लोकाभिराम जठरे दधाना, समृद्धरत्ना वसुधेव रेजे ॥

(२।१०)

इत्याशुपमा

विषदिवत्तस्तस्य विवेकपक्षति यशोमरालो विहरन् नभस्तले ।

अवाप 'करु'कसियार' भूपते रसान्वित मानसमाधय सताम् ॥

(१।३५)

इत्याशो रूपकम्

उत्पातुमिच्छन् स्वद्यलेन भूय, पतन्नसौ सञ्चितसाधनेन ।

भविष्य सधयपथे निपातोत्थानक्रियाम्यासमिवाचचार ॥

(२।२०)

इत्यादाबुत्प्रेक्षा

सूर्यो यदा शीतलतामुपेयाच्च-शो भवेत्लक्ष्मकलङ्कहीनः ।

तदोपमोयेत मरालगत्या मुख मधुस्यदि सुधालवालम् ॥

(१।३५)

इत्यादावतिशयोक्त्यनुप्राणितप्रतीप

सतामुवारा प्रकृति खलानां कृते सदाभूदुपतापहेतु

ग्रहस्फुरो विश्वतमोऽपहारी नोल्लङ्घ्येत् प्रमुद करोति ॥

(१०।७)

इत्यादावप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तश्च

सत्याग्रहे पुनर्पातः कारागारं जवाहर ।

विरमन्ति न बाधाभि साधवः साध्यदर्शिन ॥ (७२४)

इत्यादावर्थान्तरन्यास पदपङ्क्तिवरवणिनीमलङ्कुर्वन्तो विमान्ति ।
चित्रकाव्यस्य चमत्कारप्रदर्शनञ्चि कविनिदधात्यमिरचिम्—

द्युलप्रचारिता प्रीति सदा लोकयित्नाशिका ।

कालिमामालिका कापि पिकाकालिक काकलि ॥ (७३७)

इत्यादौ तन्निबद्धलिङ्गलबन्ध सद्भिर्हृदयते । बन्धान्तराण्यपि
चान्यत्र शोभन्ते ।†

आप्ता

क्वैमपि च तदीये काव्ये सर्वत्रैव समुचिता । सम्वादेपु
गतिशीलताऽतिलरा रम्भा । न वाक्यानि सन्ति शिथिलानि । दीर्घसमासा-
स्तत्र सन्त्यप्राप्तप्रवेशाः । अस्पष्टताया दुर्वोचतायाश्च असद्मावाद्
भाषा भृश मानसं विनोति । नवचितु-नवचित् तत्र एतादृश. पद-
प्रयोगोऽधिगम्यते योऽस्ति चिन्त्य । तथा हि—

[क] इयाय बन्दी-भवनेषु मानिनाम् । (१११२)

[ख] द्विटेनवेशाय मुदा प्रतस्थौ । (२१२६)

[ग] निरापराधा अपि मातृवत्सला. । (४१३१)

[घ] अदशयत् कर्मण्य निरालसम् । (१२१२७)

[ङ] " " राजते भारताऽयम् । (१०१३७)

† ७४१ चावबन्ध । ७४६, ५० लङ्गबन्ध । ७५२ बाणबन्ध ।
७५४ मुसलबन्ध । १२१७१, ७२ चक्रारबन्ध ।

छन्द प्रयोग

छन्द प्रयोगश्च कवेः श्लाघनीयः । प्रथमे सर्गे वंशस्य सर्गाति-
 ज मातिनी दृश्यते । द्वितीयसर्गे धनन कादम्' (२।१) इत्यत्रापि द्रव्या-
 पुण्यम्वलीमप विवेकनीम' (२।३) इत्यत्रापि जाति को सौ विदेश
 प्रभुत्वापत्तीनाम् (२।४३) इत्यत्र द्रव्या विद्या विवेक-विनय प्रतिभा
 प्रसङ्गे' (२।४६) इत्यत्र वसन्ततिलका च प्राप्यन्त । द्वितीयसर्गे हि
 एतद्वदामि समुत्ससितोऽस्ति । तृतीयसर्गेऽपि इन्द्रवज्रोप-द्रवजोपजातयो-
 रात्र ते । सप्तम्यान्तं हृग्णि प्रयुक्तास्ति । चतुर्थे च बाहुल्येन
 उपयुक्तानि छ दासि दृश्यते । पञ्चमे सर्गे वैतालामवृत्त वतते
 पञ्चदश श्लाक् पावत तत ववचिद् द्रुतविलम्बित ततश्चेन्द्रवज्रादि-
 ष्ट-दासि लम्बते अष्टसर्गे विषय नुरूप मेवच्छ दो वैतालीय कविनो-
 पनिबद्धम् । कान्तागात्र मित्यत्र त्यश्लोके मन्दाक्रा ता प्रयुक्ता ।
 सप्तमे सर्गे आदिन ५६ तमश्लोक पय-तमनुष्टुपवृत्त ततश्च अत्यास्वय
 श्लोका वसन्ततिलकायामुद्वपयिता । अष्टमसर्गेऽत्यश्लोके स्रग्धरास्ति
 अयत्र च तत्र उपरिप्रोक्तेभ्यश्छन्दोभ्यो न भिन्न किमपि । नवमेऽपि
 चत्वारिंशत्तमे श्लोके शादू लविक्कीकित न नवीन किमपि छन्दः ।
 दशमेऽपि एवमेव बोद्धव्य भूयो विभक्तप्रताप इत्यत्र स्रग्धरास्ति ।
 एतद् वृत्त पुरापि प्रयुक्तम् । एकादशे च न किमप्यस्तुल्लेखनीयम् ।
 द्वादशे सर्गेऽपि उपयुक्तेभ्यश्छन्दोभ्या न किमपि भिन्न छन्दः
 गोविन्दस्य च' इत्यादावार्था विलमति ।

सूक्त्य

श्री गोस्वामिशस्त्रिमहामागप्रयुक्तानु सूक्तिषु स्वामाविकताया
 १ गोमा हृगोचरी भवति । ता सत्यधर्मावरा वैदुष्यामिवन्दिताश्च ।
 २ ता जीवनस्य विविधान विषयानभिध्याप्य लिखिता सन्ति । न तत्र
 ३ वगविनोपनिष्ठा दृश्यते । अतो घनिका निधना बाला वृद्धा,
 अल्पधियोऽल्पधिय सुजना दुजना सर्वेऽपि ताम्यो हितमादातु प्रभवति ।

अर्थगिर्यासायलङ्कारानाश्रित्यापि तासां प्रयोगो विहितोऽस्ति । सूक्तिमिर-
रयस्य हृदयस्य च गरिमा मातुः शक्योऽस्ति । तासु काश्चन सत्य
मुन्मीलयन्ति, काश्चन सास्कृतिके चेतनत्वे प्रकाशं क्षिपन्ति, काश्चन
समाजिकी मान्यतां स्वाभिमानपरकां महत्तां कतव्यपरायणताञ्चोद्दिश्य
स्वकीयां सत्तां निदधते । वस्तुतः सन्ति ता मानवश्रेय सम्पादिका ।

१ भवन्ति भव्या ननु लोकवत्तलभा । (१।१४)

२ प्रसादिता यज्ञमुखा निलिम्पा भवन्ति वै कामदुधाजनानाम् २।८

३ सन्त स्वभाव परदुःखकयाकदर्षा । (४।७)

४ प्रयत्न साध्यं क्रियते पश्चिमादुपायमालोचयविधानसम्मतम् ।
बलाबल बोध्यं विनापि यत्कृतं फलागमे तत्तलभतेतिरस्क्रियाम्
(४।१६)

५ स्वभावनम्रा वचने विपदिचत । ४।२२)

६ प्रकृतिः कलुषात्मनामहो सरलं पश्यति वक्रचेष्टया । (५।१०)

७ ज्वलित क्षणमात्रं जीवने प्रथितं च चिरधूमसञ्चयात् (६।४०)
(ज्वलितं हि क्षणे श्रेयो न तु धूमायितं चिरम्
इत्येतां संवदति)

८ विरमति न वाघाभिः साधवः साध्यदर्शिनः (७।२४)

९ क्षमा सतामुच्चमुणाप्रवर्तिनी (९।६)

१० स्वभावनम्रा अपि नाम मानिनो ।

भवन्ति सङ्कल्पकठोरमानसाः ॥ (९।२६)

एतादृशीमिदं चानिर्गन्धनिर्माणसहायिकाभिः सूक्तिमिरिदं काव्यं
मत्तितरामुपादेयतां गमितम् । एतासां सञ्चयने हिताभिलाषिभिः सनिबन्ध
प्रयतमानैर्भाव्यम् । एतस्मिन् काव्ये यत्र तत्र लोकोक्तयोऽपि बहुव्य
सशोभन्ते । लोकोक्तयोः भाषायां प्रवाहः जनयन्ति । तामिमां भाषां जीवने
प्रौढिन् सञ्चारो जायते, सा मरति सबला गतिमती च । यत्र
काश्चन लोकोक्तयोः वा लोकमणतयः सतां मनो विनोदयितुं निधीयन्ते-

१. घृतमिव ज्वलिते बहने तदा । (५।१४)
२. न तिमिङ्गिलपुच्छपातनं व्रजति द्याकुलतां पयोर्निधः ।
३. व्रजोर्णं भोजनम् । (७।१८)
४. ध्योमपुष्पायिता । (७।२२)

भारतीयसंस्कृतिः

भारतीया सस्कृतिरीश्वरावतारवादिभ्यश्चि वतंते । क्विस्तत्र धरुषते । सः तच्चर्या विधाय भारतीयान् यूनः सस्कृतुंमिच्छति—

प्रातड्ढुवादेन यदा धरायामधमंवृत्तिमनुजाश्चरन्ति ।

सीदन्ति सन्तः प्रहसन्ति मन्दाः खला बलेन प्रमुतां हरन्ति(११।३३)

साधून् परिभ्रातुमनन्तशक्तिविभिन्नरूपेण तदावतीर्य

प्रदर्शयन् सत्यपय जनानां करोति धर्मस्य नवप्रतिष्ठाम् । (११।३४)

श्लोकाविमो 'यदा यदा हि धर्मस्य....' इत्येतां गीतोक्ति स्मारयतः ।

भारतीयायाः सस्कृतेरन्यतमा विशिष्टतास्ति सदाचारवादिता ।

भारतीयसस्कृतेः समुपासक कवि स्वकीये देशे समागता चरित्रहीनता-
वितरा दुनोति स दूयमानेन हृदयेनोदीरयति—

स एष देशो बहुशो यदङ्गरो चरित्रशिक्षाधिगतान्यदेशजैः ।

बताद्यलोभेन वशीकृता हि तां समुद्यता हन्तुमिहास्य सन्ततिः ॥

(१२।२२)

स भारतीयेषु सदाचार-दिदृक्षया स्वकाव्ये समुपन्यस्यति ।

शरणागतवत्सलत्व च भारतीय सस्कृते विशिष्ट्यमतः कविः
स्वकाव्ये तस्याप्युत्तरेष विधाय भारतीयतरुणानां तद्विधि मानस-
मावर्जयति—

संसाधनैः संयतवस्तुभोगैः स्नेहैश्च सा जीवनदीपकानाम् ।

शिक्षामुदारा परिवेषमानां ररक्ष सम्यक् शरणागतानाम् (१२।३८)

भारतीया संस्कृतिरस्ति आपन्नाऽऽपत्तिहाग्निः । सा आपन्ना-
तिप्रशमने अर्धबलादिप्रयोगमुचिततमं मन्यते । यदि भौतिकेन बलेन
कोऽपि दुःखितानां दुःखानि हरति, आपदप्रस्तान् आपदभ्यो विमोचयति
तदा स जनो नूनं तस्य बलस्य सदुपयोगमनुतिष्ठतीत्येषास्ति भारतीय
संस्कृतेर्मन्यता । कविः स्वसंस्कृतेरिदं सौन्दर्यं स्वदेशस्य युवसु द्रष्टु-
माकाङ्क्षति अतः स स्वकाव्ये तं भाषयन् व्रवीति—

सह बद्धधरासुतेरिमे युधि शत्रुं परिपात्य गवितम् ।

ननु दानवपाशमोचनान् नवराष्ट्रोदयहेतवोऽभवन् । (१२।५०)

मातृभूमि. स्वर्गादपि गरीयसी । कविः स्वमातृभुवः शक्तेः
संबद्धनाय अथ स्थिताः पङ्क्तीनिधाय काव्ये धूमः सादरमावाहयति—
“व्यस्फोटयत् सा परमाणुशस्त्रं शिवाय दान्त्यं जनताहिताय १२।६५

कवीराजनीत्या दलस्य समावेशं नानुमन्यते । तस्यास्ति
विचारोद्भूतं दलप्रचारिता नीतिः सदा लोकोविनाशिका सञ्जायते ।
स ब्रूते—

छद्मप्रस्तवितं सर्वं भरतीयंस्तिरस्कृतम् । (७।३६)

भारतीयराजनीत्या चरस्य स्थानं मुख्यमस्ति । कवि “प्रहित्य
सन्देशहरानसूचयन् समस्तं देशान् समयेन मानिनी” इत्येतेन तद्दिशी-
ज्ञितं विदधाति । अत्रत्या राजनीतिं शत्रुष्वपि नास्ति विश्वास-
घातिनी । सनातनकालादागतामेतां स्वराजनीतिविनिष्टतां प्रदर्शयितु-
मेव कविना “पुनः पुनश्चेतनया मनस्विना प्रबोधयन्ती किल पाकशासकम्”
इत्येतां पदावलीं प्रयुज्जति ।

प्रकृति-चित्रणम्

महाकाव्ये प्रकृतिचित्रणं वर्तते महनीयमः परमं साधनम् । अस्मिन्
महाकाव्ये भारतीयानां हृदयेषु स्वदेशमस्ति जगृयात् सा तत्र प्रीतिं
हृदनाञ्च गच्छेदित्येतेन प्रयोजनेन कविना प्रकृतिचित्रणं कृतमस्ति । न
तां (प्रकृतिम्) सः स्वतन्त्रतया निदधाति । यदुद्देश्यमादाय काव्य-

मेतद्भिरचित्रं तदुद्देश्यं तत्प्रवृत्तिचित्रणं सम्यक् परिपूरयति । अतस्तत्रत्य तच्चित्रणं समुचितमेव । गिरिः, नदी, वनम्, सूर्यं, शशी, आशानो, धरणी, वसन्तशरदादिवत्तव, समीर, सर, पक्षिण, द्विरेफा, कमलानि, निशंरथी इत्येतरकानि सर्वाण्यपि वस्तूनि सन्ति प्रवृत्तिदेव्या रूपाणि । काव्येऽस्मिन् गतेषां हृदयहारिणा रूपाणां दशनं सम्यगेव पाठकं प्राप्नुमवसरमश्नुते । देशस्य, काश्मीरप्रदेशस्य, कमलायाश्च स्वरूपवर्णने कविना प्राधान्येन प्रवृत्ते पुनीततायां वल्लभायां छन्दसां सोटीयेण प्रतिष्ठापना कृतास्ति । तेन तस्य प्रवृत्तेराराधनमावो-
-दनायासेन धीपथाङ्गो जायत । तद्वर्चित एकोऽपि श्लोको रसज्ञाना पुर प्रवृत्तेर्मधुरतामुत्पादयितुं क्षमते तथाहि—

गुञ्जार शब्दं भ्रंमरावलीनां मधुस्वनं कूजितकोकिलानाम् ।

मन्दानिलं गन्धवहं वहन्ती जनानिवानन्दमुपा प्रपेदे (३।३३)

चरित्र चित्रणम्

कवेश्वरचरित्रणमपि चास्तरम् । जवाहरलाल-मोतीलालयो कमलेन्दिरयोश्च चरित्रस्य चित्रणे कविना स्वप्रतिभायां समीचीन एव प्रयोगं कृतोऽस्ति । नेहरूश्वरित्रमिव चरित्रमभ्यत्र क्वापि कदाचिदेव प्राप्नुमहंति । वर्तमानं युगे जगति अनेके महापुरुषाः सञ्जाताः परं महापुरुषे नेहरू तु किमपि अद्भुतमेव महापुरुषत्वमवततं । 'सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामया' इत्येता भावना सोऽप्युपयन् । एतामेव भावनाः स स्वकीये आचरणे पर्यणमयन् । एतद्भावनानुसारेणैव स कार्याणि सम्पादयाम्बभूव । ससारस्य सर्वेऽपि जना उन्नते अधिकारं निदधति सुख-समृद्धि-सन्तोषमयं जीवनं नेतुं सर्वेऽपि जना स्वतन्त्रतया स्वस्वदेहे कार्याणि कर्तुं निर्बाधं अन्तः सिद्धं स्वत्वं विभ्रति-इत्येतद् विद्योदात्ता भावना यत्र परिपोषं प्राप्नुते ता देशमस्ति स महान् मानवः समुपास्ते स्म । दासत्वं न स सहते स्म । मानवापमानं न स सोढुं शक्नोति स्म । मानवतापकर्ता तस्य न क्वापि प्रियोऽभवत् । अलसं धर्मविमुखं उत्साहयुक्तं प्रकर्मण्येऽभ्युपगम्य परिधिपदगामिनि निहत

सदाचारे च नने म पदैर अशुशुप्तत । स प्रकृत्यैव प्रशस्ता पेशलाम
वशातामभिर्द्वि पयपोपयन् । न कस्मिन्नपि मोऽद्वेष्ट । स दीनेषु
अदयत पर तद्देवे नारीयत । बाला प्रकृत्यैव तत् प्रिया अभूवत् ।
स स्वयमपि बाल इव, राज हस इव योगीव आसीत् । न तत्र छल-
कपट रागेर्ष्यादिदोषाणा लबोऽपि अवाप्यत । तच्चारिष्यस्योत्कृष्टता
तत्पितृकथितेय गिरा स्फुटतया प्रकटीकरोति—

धरातले ते जनका यशस्विनो भवन्ति येषां तनया निरन्तरम्
समुद्यता लोकहितप्रसाधने, घनेन वाचा मनसा च कर्मणा”(४।३८)

ए० मोतीलाल नेहरू स महान् पुरुषो येन भारतमात्मान
गौरवान्वित मन्यते । स विद्याया प्रतिभाया विशालहृदयताया श्रिय
समृद्धेर्वैभवविलासिना वस्तुत आसीदेको महाननवधिक श्रेयसि । न
तत्कालवर्ती कोऽपि तत्सादृश्यमवाप्नु प्राभवत् । यदृशी तेन धीविद्यालक्ष्म्यं
स्वर्यादिकाना प्रशसनीया पेशलता प्राप्ता कृता सादृश्येव तेन सत्यस्य
तत्त्वस्य अवगमने क्षमतापि लब्धा कृताऽऽसीत् । अत एव तु स स्वदेश
सेवाया सर्वस्वमपि समर्पणे न क्षणमपि अमुह्यत् । यथा कश्चित्
पान्थ पथि स्थिता धर्मशाला द्विव्रीणि दिनान्यधिष्ठायापि विना राग,
बिना मोह विना च ममता ता जहाति तथैव स अतुलमपि वैभवं
क्षणैर्नैव अग्रहान् । स्वागास्थो महानेप गुणो नितरा दुर्लभ । एष
गुणस्त्वस्मिन् जने उचित्वा आत्मान मुकृतिनं घन्यञ्च मन्दते यो
भवति विवेकवान् । मोतीलाल नेहरोऽचरित्रे विवेकस्याधिवासो दृष्टो-
ऽभवत् । विवेकवत्ता तदीयस्य चरित्रस्य सर्वोत्तमा विशिष्टता आसीत् ।
समस्तमंश्वयमुखप्रसाधन घन धराधामगत स्वजीवनम् ।

स्वदेशदास्यानलशान्तिहेतवे समर्पितं चापि क्लेशघरं मया (४।४३)

एष श्लोकस्तच्चरित्रोदात्तताया शोषने पर्याप्त क्षमता
विभर्ति ।

यादृशमनवद्य श्रेष्ठं चरित्रं जवाहरलाले वीक्षितमभूत् तादृश-
मेवावदातमुत्कृष्टतमं चरित्रं तस्य प्रियतमायां कमलायामपि समलक्ष्यत ।
सापि बीराङ्गना आर्यपुत्रमनुजगाम । सापि प्रबलान्दोलनकारिकाऽभवत् ।
सापि यन्दिगृहकष्टमसहत् । सापि मातृभुवो बन्धनभृङ्खला भेत्,
स्वकीयं मृदुञ्च कलेवरमक्षिणोत् । देशसेवायामसहनीयानि यानि
कष्टानि तया सोढानि तानि तदीयं शरीरं क्षयरोगग्रस्तं चकू । मृत्यु-
क्षय्यामधिशयानापि हन्त, न सा स्वभर्तारि देशस्वातन्त्र्यसमरजिह्व-
हातुमनुमेने । देशस्वातन्त्र्यचिन्तामेवादाय सा अन्त्य इवासममुञ्चत् ।

स्वमातृकुलस्य पितृकुलस्य च सर्वेऽपि सद्गुणा सखे अपि
स्पृहणीया ग्रहयाश्च विशिष्टता इन्दिराया दृश्यन्ते । सापि स्वमातेषु
पितृषु च देशस्य मानवताया भगवत्तत्त्वं श्रेष्ठं समुपासिकास्ति ।
साम्प्रत तदीये प्रधानमन्त्रिस्थे, तदीयदेशप्रगाढमक्षया च देश सर्वार्थ-
वर्तते । ज्ञानभिक्षुस्य कवि 'पुत्रीगुणैरनुचकार पितु कृतित्वम्' इत्येतत्
सत्यमेव ग्राह्यम् । 'बंगलादेश इत्येतदाख्यस्य नवीनस्य राष्ट्रस्योदये
इन्दिराया सन्नीतिनिष्ठ विवेक शौर्य-साहस निर्भोक्तादिसद्गुण सशो-
भितं चरित्रं प्रधानं कारणं वर्तते । भारतस्य अगुणक्तेरुपरि प्राप्तं
प्रभुत्वेऽपि अस्मत्प्रधानमन्त्रीन्दिराया देशभुदयैक चिन्तचिन्तित
निर्मलमन्त्रकरणमेव मुख्यहेतुः । राजा विशेषाधिकारसमापनम्,
II देशस्य विकास मार्गं समुपस्थितानामौतीना निवारणम्, III जन-
वृद्धिनिरोध IV तत्करत्वेऽज्जासनम्, V कठोरदण्डक्रियया समाज-
मध्ये समुद्भूतानां कण्टकाणामुन्मूलनम् VI व्यवसायकोषान् प्रतिष्ठाप्य
तन्मो जनतयै च धन प्रदाय विकासवाहकदेशस्य उन्नयनम् इत्येतेषां
नि सन्ति तानि महान्ति कार्याणि यानि शैव शक्तिं कर्तुं शक्नोति
शक्तिः 'सच्चरित्रता' इत्येतया सज्जवाख्यातास्ति । श्रीमतीन्दिरा-
यान्वी सच्चरित्रताया इव पर्यायान्तरम् । तत्र तप पूतता राजते तत्र
देशसेवापरक पावनमाचरण विभ्राजने, तत्र ते गुणा दीव्यन्ति यै-

रापन्नातिविनाशन जायते । एवं लोकोत्तराणां गुणानां वासस्तत्रैव
भवितुमर्हति यत्र सदाचारज्योतिः प्रज्वलति । तां लक्ष्यीकृत्य कविना
यदिदमभिहितं तत् सर्वोद्गीतया सद्वचम्—

श्रद्धामयी सुजनमानसराजहंसी

सा राजनीति गगने ध्रुवतारिकेव ।

आकाश दीपकशिखा भवसागरेऽस्मिन्

लोकान् निदेशयति दिग् भ्रमतान् निराशान् । (१२।६६)

दक्षा कर्मणि लोकमङ्गलविधौ सद्धर्मनीतिप्रभां

शक्तिं च प्रतिभामियं विजयते विष्वक् किरन्तीन्दिरा । (१२।७०)

जीवन्मुक्त्यर्थम् :—

श्रीगोस्वामिनोऽस्मिन् काव्ये तदीय जीवन्मर्शनमतितरा स्पष्टम् ।
स स्वदेशवासिनि जने-जने तज्जीवनं द्रष्टुमिच्छति यदस्ति
सम्माननीयं विद्याकलागंस्कृतिपोषकम् । दासताक्रान्तजीवनं तदीय-
मेकैकं रोम निन्दति । स्वान्मध्ये दशसत् तज्जीवनमपि वरं यन्निर्पन्नता
नानादुःखसङ्कुटराशिं वहति । भवतु ताम दासता अनेकविधमुखसमृद्धिप्रदा
न कदापि सा अभिमता ।

“अकिञ्चनः काञ्चन पञ्जरस्थः

सिंहः पदार्थैर्बहुलालितोऽपि ।

करोति नादध्यनिर्घापितारे

वन्धस्य किं केसरिणः समत्वम् ? (१।३७)

इत्येतेन तज्जीवनप्रति इङ्गितं विदधाति यत्र तदीयं मनो
रमने । नास्ति सः अकर्मण्यतायाः, नस्यामपि अवस्थायां समर्थकः ।
सतोष्यपि बहुविधासु प्रभूतासु विपत्सु, विद्यमानेष्वपि असहनीयेषु कष्टेषु,
उपस्थितेष्वपि प्रचुरेषु वैवश्येषु, सत्यपि साधनाभावे न कदापि

मानवोऽधीरता गच्छेत् न स जीवनं हातुं समुद्यतः स्यात् । न कदापि स कर्मक्षेत्रात् पलायेत । पराधीनतायामपि साधनविहीनतायामपि स यः कम्पि प्रयत्नं विधातुं प्रभवति, यामपि मन्दा मन्दतरा प्रगतिं वक्तुं मर्हति तं प्रयत्नं तादृच प्रगतिं न परित्यजेत् । अस्ति किं जीवनदर्शनमित्येतस्य प्रश्नस्योत्तरमिदं तदीयम् सदाचारनिष्ठमक्रियत्वमेव जीवनम् । कविना स्वकाव्ये यत् कथावस्तु समुपस्थापितं तस्य रहस्यमेतदेव । यदास्मदीयो देशः सर्वशक्तिसम्पन्नानां सिलाङ्गानामधीनतायामासीत् तदा पं० जवाहरलालनेहरू प्रभृति महापुरुषाणां सविधेः केवलं स्वकीय सत्त्वमासीत् नैकमप्युपकरणं ते निहितवन्तः परधैर्यं विवेकं, कार्यविधिज्ञता, सहिष्णुता, प्रकृष्टतममैकपञ्चावलम्ब्यैव ते कर्तव्येक्षेत्रेऽवातरन् प्राप्तवन्ततोश्चान्तोगत्वा सफलताश्रियमूषमेवास्माभिः सर्वैरपि जने स्वजीवनोत्थापने प्रयतितव्यम् । कविसन्देशोऽयमेव । मन्ये, राष्ट्रस्यावसादं दैन्यमात्महीनत्वं परिमाष्टुं कविरिजं नैज महाकाव्यमररचत् । तदीयेऽस्मिन् काव्ये भारतीयसंस्कृतेभ्यः दर्शनं भवति । अतोऽस्ति तदीयं काव्यमेतद्वाट्टियेषु महाकाव्येषु श्रेष्ठं महाकाव्यम् ।

कवेर्वाणी तदीयस्य हृदयस्य प्रतिबिम्बभूता भवति इत्येतत्कथनं मत्तमेव । अत्र कविहृदयस्य दर्शनं सम्यगेवाधिगच्छति काव्यस्यैतस्यानुशीलयिता । मानवभूमिमधिष्ठाय तेनास्मदीया वासना सुन्दरतया सूक्ष्मतया च चित्रिता । तदप्ययनानेहसि पाठकस्तन्मयो भवति । काव्यस्य परमप्रयोजनभूता सद्यः परनिवृत्तिमनुभवितुमारभते । कविमेतत् स्वतन्त्रतैव कृत्स्नतया प्रीणयति । १५।८।१६४७ इत्येतस्या त्रयोऽस्वतन्त्रतायाः प्राप्तायां सत्या तदीयमनः प्रसन्नता अधः स्थितयोऽलोकयोः प्रतिबिम्बितास्ति—

यहन् सुगन्धिं नवगन्धवाहस्तरङ्गितान्तः करणो जनानाम् ।

मन्द विसर्पन्नकरोदमन्दमानन्दमुल्लासतरत्नप्लुतानाम् । (६।३६)

प्रसन्नतोया यमुना प्रफुल्लारविन्दनेत्रा विहगस्वरेण ।

स्वाधीनताऽऽमादमुदीरयन्ती तरङ्गभङ्गं रिख नृत्यति स्म (८४०)

तोयस्य निर्मलता प्रसन्नत्वे, अरविन्द नयनत्वे, विहगरव
स्वरेत्वे, तरङ्गभङ्ग नृत्यत्वे उपेक्षमाणः कविर्यमुनामा स्वाधीनताऽ-
मोदकत्वमुपगच्छामान सर्वादिव जनार् लोकोत्तरानन्दाम्बुधो
निमग्नयति ।

विद्युत्तुवितानप्रचुरप्रकाशप्रभाधितध्वान्तमयो निशाऽभूत् (८४१)

इत्येतस्मिन् श्लोक 'निद्रावसानव्यवधानहेतु' रित्येतत्पद निधाय
विद्युद्वितानाना प्रचुरेण प्रकाशेन सर्वासामपि कबुजा परिपूर्णमाणत्वात्
शोणिका निशामपि दामरमेवामपत्, इत्येत भाव व्यग्यभूतेन अन्ति-
मताम्बुद्वारेण मनोज्ञतम विदधत् क न सचेतस तस्मिन् आन दे
निमग्नीकुण्ठे यमानन्द स तदवसरे उपभुनक्ति स्म । स्वतन्त्रजीवन
समप्रमुखसमृद्धिर्दशवर्षादिसमुल्लसितमपि जीवनमतिरोते— इत्येता
स्वकीया मान्यता म विविधै प्रकारै प्रकटीकुर्वन् प्राप्यते । 'आकाशो
मेघजाले धरणिर्मिनये ' (८४२) इत्यत्र स्वतन्त्रता - जनित-
मानन्दम् आकाश आत्मान मेघजालावृत कृत्वा धरणी अमिनवाङ्मु-
खती भूत्वा, पवनो गन्धपरिपूर्णजलवणाङ्गतामसिद्व्याप्य स्वस्वा
मोद स्वातन्त्र्यजनितमसिद्व्यवतीचक्रुरित्येतद् अङ्ग्यामिदधत्
कविरोज्यं स्वामिमतजीवनदर्शनमेवामिदधनक्ति ।

सूचना—

अस्मिन् वर्तमाने ऽ नेहसि यानि राष्ट्रियवाच्यनक्षत्राणि
भारतीय साहित्याकाश विद्योतयन्ति तेषु आचार्य श्री ब्रह्मानन्द
शुक्ल कविरत्न - इतम्, १ १९६९ ईसवीये वर्षे प्रकाशितम्
ब्रह्मादशसर्गात्मकं 'नेहरूचरित' महाकाव्यम् अथ च

*प्राप्तिस्थानम्—दारासदनम्, २६४, उत्तरी गांधी बालोनी,
मुद्राकरणगरम् ।

इदं श्रीमद्गोस्वामि बलमद्रप्रसादशास्त्रिप्रणीतं नेहरूयशःसौरभं नाम
महाकाव्यं सस्कृतवाङ्मयविद्वन्निबन्धनीयमेव विषयभूतारम्भं
परिलक्ष्येते । आभ्यां भरतवसुमत्येकतरेऽतीतकालगामि कमनाय काव्य-
प्रकर्षं तिरमलमेतद्वत् साधुनिबन्धनवामिमत् - काव्यं सौन्दर्यबोरम्
सर्वतो भृशं दिविरन्ती मलक्ष्यते ।

सकलसिद्धसमक्षसमुच्छ्रितल्लम्बाविलासोन्त्यासोन्त्याहितयोरेतयो-
रमयोरपि कमनीययोर्महाकाव्ययोर्मध्ये 'नेहरूचरितस्य' महाकाव्यस्य
इदं हि श्रीगोस्वामिशास्त्रिणो 'नेहरूयशःसौरभम्' महाकाव्यम् अनुजम् ।
अनुजभूतं काव्यमेतन्नेहरूयशःसौरभम् आचार्यं श्री ब्रह्मानन्दशुक्ल-
विरचितं नेहरूचरितं ज्येष्ठबन्धुमनुजजद्वीक्ष्य को हि ईदृशं रसज्ञा यो
न मादनेऽतितराम् ? तत् तदीयान् प्रसादादिगुणान् तत् तदीयान्
भारतीयान् आदर्शान्, तत् तदीयाश्च निखिला सांस्कृतिकविशिष्टता,
सर्वोद्गीततया अनुमरदादरणीय बन्धुभाव विभक्तिः । नेहरूचरितं भारत-
यशोवैजयन्तीमुद्गृह्णतीति स्म यां, तामेवेदं नेहरूयशःसौरभमतितरामुद्-
गृह्णति ।

सुरभारतीपरिचरणपुनीतान्तं करणानां सदाचरणशरणानां
भारतीयसंस्कृतिमैवतल्लम्बानां भवतां मणिमतामतिरोहित एव
रोऽर्णो यत् साम्प्रतमैकैकस्य भारतीयस्य स्वाभ्यन्तरे स्वदेश-प्रेम्णा
मुत्पाद्यन्, मवदन् च सर्वेषामपि कवीनां कविदानाञ्च मुख्यं कर्तव्यं
रीरवति । नेहरूचरितं नेहरूयशःसौरभञ्च - इत्येते द्वेऽपि महाकाव्ये
स्वनतया एकात्मतद्वत् महदिदं पावनं कार्यमुत्पद्यतः । एतावदेवं न
पानुमांसेवेते महाकाव्यरवरूपं नूतनञ्च विषयभास्यं गन्तव्य-
म् - सश्रवणाय भारतीययूना पुरं प्रकाशं दिव्यं संशोभेते ।
मानवसंस्कारपालनपरत्वाद् वस्तुतो ह्येते कामपि दिव्यामेव सुभा-
विरोहतः ।

उपसंहारः

अस्ति 'नेहृक्ष्यश सौरभम्' आदितोऽन्त यावत् उदात्तावदातमात्रा-
लङ्कारध्वनिबन्धुरम् एतेन गोस्वामि महाभागस्य कवित्वप्रति-
भावत्वमायासमन्तरेण ज्ञाततामुपैति । तदीया लेखनी यथा सरलया
वाचया किमपि वर्णयितुमर्हति तथैव सा परमश्रीढयापि गिरया विदग्धता
भजति ।

‘भूयान्नव्यरसप्रसूतिरनिश शान्ताकृतिः श्रेयसे’ (१२।७५)

इत्येता या शुभाकाङ्क्षा कविरन्मीलयति तामेव वयमपि मुदा
प्रकाशयन्तः शम्भुचरणयो र्वननिर्णयतो विरभाम ।

✽ शुभं भूयात् ✽

दिनाङ्कः १-६-१९७५

—रमेशचन्द्र शुक्लः*

ए-१/२३१, जनकपुरी,

नयी दिल्ली-१८

* एम० ए०, पी-एच० डी०, साहित्याचार्य, साक्ष्ययोगाचार्य, अलीगढस्थ
श्रीवार्ष्णेय कालेजस्य भू० पू० संस्कृतविभागाचार्य, सम्प्रति मुरादाबाद-
मण्डलान्तर्गत राजा का सहमपुर-स्थानस्थ सावंजनिक संस्कृत-
महाविद्यालयस्य प्रधानाचार्य, 'प्रबन्धरत्नाकर', 'नाट्यसंस्कृतिमुधा',
'गान्धिगौरवम्', 'श्रीकालबहादुरशास्त्रिचरितम्', 'बैंगलादेशः', 'भारत-
चरितामृतम्', 'श्रीगीतमहावीरम्', 'विभावनम्', 'चारचरितचर्चा', प्रभृतीनां
प्रधाना प्रणेता ।

दो शब्द

कविवर श्री गोस्वामी यलमद्वयसाह जी शास्त्री के महाकाव्य 'नेहरूयश सौरभम्' को सहृदय-समाज के समक्ष प्रस्तुत होते हुए देखकर अत्यन्त हर्ष हो रहा है। सुरभारती व अनन्य उपासक एष उद्भट विद्वान् आचार्य श्री रमेशचन्द्र जी शुक्ल के द्वारा अपनी विस्तृत सङ्कृत-भूमिका में इसकी शास्त्रीय समीक्षा करने के उपरान्त इस विषय में कुछ और कहने की यद्यपि आवश्यकता नहीं है तथापि 'तद्गुणं वर्णमागत्य चापलाय प्रचोटित' के अनुसार इस महाकाव्य के सम्बन्ध में कुछ लिखने की प्रवृत्ति कदाचित् असंगत प्रतीत नहीं होगी।

स्वातन्त्र्योत्तर प्रणीत सङ्कत के राष्ट्रीय महाकाव्यों की परम्परा में नेहरूयश सौरभम् अपनी सन्तुलित सघटना विस्तृत जीवन-दृष्टि एव समर्थ अमिथ्यक्ति के कारण एक विशिष्ट स्थान रखता है। यह उस महामानव का चरित्र है जो उस समय तक विकसित होता गया जब तक कि वह अपने समय की गरिमा का प्रतिनिधि नहीं बन गया। यह उस उदार और दयालु मानव की कहानी है जिसने 'तीसरे विश्व' के अम्बुस्थान को अपने भीतर समाहित किया साथ ही उस मानवता को भी जो मत्ताग्रही से ऊपर है और जो समकालीन सद्मों से लिये उन्मुक्त है। उनकी उपसन्धि उसकी प्रकृति और परिवेश की दृष्टि से, प्रधानमन्त्री की उपसन्धि से वहीं अधिक महान् है—'१'। भारत में यह महाकाव्य स्वातन्त्र्य संग्राम का एक काव्यमय आकलन है। यह न तो राजनीतिक प्रेरणा से और न दलीय भावना से उद्भूत है, न यह कोरा इतिहास ही है अपितु यह राष्ट्रीय चेतना का ऐसा मध्य

१—श्रीमती इन्दिरा गांधी—जवाहरलाल नेहरू—वाङ्मय', भूमिका सस्ता साहित्य-मण्डल, दिल्ली।

स्पृष्ट है जो तीनों कालों में गौरव को धारण करता है । जैसा कि कवि ने स्वयं कहा है—

“न राजनीत्या न दत्तप्रसङ्गतो
विशुद्धचारिष्यगुणप्रभाविता ।

मतिमंदोपा नवराष्ट्रचेनना-
प्रसारिवशस्य कथामुदाहरत् ॥

न चेतिवृत्त किल राष्ट्रभावना
प्रदर्शनी काव्य कलेधराधिता ।

कथेपमादशंचरित्रपद्धते -

विभति कालत्रितयेऽपि गौरवम् ॥”^२

रचनाकार को कवि कर्म की मूर्ध्मता और गुरुता का पूर्ण परि-
ज्ञान है । ‘श्रेष्ठ कवि अपनी विवेक बुद्धि से दोषों को दूर करके गुणों
का आश्रय लेने वाले कलामय रसामिषिक्त श्रेष्ठ कथानक की रचना
करके लोक निर्माण की दिशा में प्रवृत्त होता है ।’^३ ‘अलंकृत पदों
वाली, रसमयी, हृदय को आनन्द देने वाली, सद्भावों से परिपूर्ण तथा
सहृदयों के अनुराग से सिञ्चित गुणमयी सुन्दर रचना का ता की
आश्रुति के समान सुगोमित होती है ।’^४ ‘रसमयी’ कलहसनादिनी
तरंगवती, पवित्र मानस (हृदय, मानसरोवर) से उत्पन्न सरस्वती
(नदी, काव्यरचना) मरुस्थल (मरुभूमि, हृदयहीन) को प्राप्त कर
नीरस हो जाती है’^५

वचिकर्म के इस मूर्ध्म एवं गुरुतर परिज्ञान के कारण यह रचना
बड़ी सशक्त और स्फीत बन पड़ी है । समुचित शब्द प्रयोग, विम्बविधान,

२—मेहरयश सौरभम्—‘काव्यकथामुल्लम्’, श्लोक १४, १५

३—वही ‘काव्यकथामुल्लम्’ श्लोक १७

४—वही श्लोक १८

५—वही, श्लोक २०

अलंकार योजना, रसामिध्यञ्जना एवं उद्देश्य की महत्ता आदि गुण इसमें पूर्णरूप से प्रतिष्ठित हो गये हैं। 'स्थालीपुताकव्याय' से यही विद्वद्भ्रम दृष्टिमान करना उचित होगा।

कवि की सबसे बड़ी विशेषता है—उसकी 'वैदग्ध्य-भङ्गीभणिति' (विदग्धतापूर्ण कथन)। यही वह गुण है जो सामान्य एवं विशिष्ट कवियों के सारसम्य को स्पष्ट करना है। यही 'अलोकसामान्य तत्त्व' की अनुभूति का प्रधान साधन है। किसी सामान्यशाली को ही सरस्वती का यह दुर्लभ प्रसाद प्राप्त होता है—

“कस्यचिदेव कदाचिद्व्यप्रा विषय सरस्वती विदुषः।

घटयति यमपि समग्रो यजति जनो येन वैदग्धीम् ॥”^७

इस महाकव्य के रचयिता ऐसी ही सामान्यशाली कवि हैं।

पं० मोतीलाल नेहरू की धनादयता एवं यशस्विता का वर्णन करते हुए कवि कहता है—“उन यशोधन के परिश्रम से उपाजित किये हुए इष्टसाध्य धन और यश में तो धन ही केवल हाथ में रह गया और दूसरा (यश) ठेकी से दिवन्त में बसा गया।”

“भयस्ततोऽप्यजितमिष्टसाध्यं,

धन यशश्चापि यशोधनस्य।

हाते गतं तस्य तु पूयमेव,

प्रघातमप्यतु तरसा दिगन्तम् ॥”^८

इसी प्रकार भारतीय गीतियों के जीर्णोद्धार में—“जहाँ पर गीतियों का जब जमाव-विग्रह की गीतज्ञता तक पहुँच जाता है, वहाँ पर भी देवमर्त्यों का रक्षित-प्रवाह उल्लास को घात हो गया” कहकर कवि

अपने वरु कथन-सामर्थ्य को सूचित करता है—

“हिमाङ्गुशैत्यप्रतिपन्नजाड्य--

प्रभावित यत्र जलं नदीनाम् ।

तत्रापि देश-प्रतिरक्षकाणा-

मुष्णत्वमाप्नोद रुधिरप्रधाह् ॥’ ८

राष्ट्रीयता, देशभक्ति एवं नेतृत्व के सम्बन्ध में कवि के विचार एकदम स्पष्ट एवं प्रौढ़ हैं । ‘पुरुष परिधम से दुर्गम स्थान में भी ईप्सित वस्तु को प्राप्त करने में समर्थ होता है अतः प्रयत्न प्रविबद्ध बुद्धि से हम लोगो को भी अपने मानस को देश के लिए समर्पित कर देना चाहिए ।’ ९ ‘जिसके अन्न-कण से पोषित, जल से निञ्चित, धूलकण से रञ्जित शरीर को मनुष्य धारण करता है, यदि उस पृथ्वी के लिए वह कृतज्ञ नहीं है तो इस कृतघ्नता को धिक्कार है ।’ १० ‘अपने जीवन को देश के लिए समर्पित करता हुआ पुत्र पिता के श्रेष्ठ कुल शरीर, उज्ज्वल यश धन, धरा, धाम और बुद्धि-कौशल को सफल कर देता है ।’ ११ नेतृत्व वही है

८—वही १०/१६

९—वही ४/३६

१०—तथाहि यत्रान्नकणेन पोषितं,

जलामिपिक्त रजसामिरञ्जितम् ।

दधाति देहं मनुजो न तदधरा-

कृते कृतज्ञो धिगिम कृतघ्नता ॥ (४/२७)

११—कुल वरेण्य, वपुरज्ज्वल यश,

धन धरा धाम, धियोऽपि कौशलम् ।

पितुः समस्त सफलीकरोति वै,

मुतः स्वदेशापित-जीवन प्रमः ॥ (४/११)

जो त्याग एवं तप से अर्चित हो विपद्ग्रस्तों के प्रति जिसमें करुणा का उदय हो और जो निरन्तर न्याय-पथ को प्रकाशित करे' ।¹²

देशभक्ति का ऐसा उत्कथ, राष्ट्रीयता का ऐसा स्फुरण एवं ओम्स्विता का ऐसा उद्द्योत हम काव्य में सर्वत्र ही ओत-प्रोत है ।

कवि भावना के साध-माध विवेक एवं नीति का भी पक्षपाती है । समय पर किये गये कार्य ऋतु में वृक्ष के समान सुन्दर फल देने वाले होते हैं । समय व्यतीत हो जाने पर सज्जनों की क्रियायें, परिणाम में निष्फल होने के कारण श्रम मान्य होती हैं ।—

“विहिता समयेन वै क्रिया

सुफलन्तीह महीरुहा ऋतौ ।

समयापगमे कृतिः सता

श्रम एव प्रतिकारनिष्फला ॥”¹³

यद्यपि कवि ने अपने को पाण्डित्य प्रदर्शन से बचाया है तथापि कही-कहीं वह बँडुपी मुखर हो ही गई है । उदाहरणार्थ—

‘अभूदसौ तत्पुरुषो यदीहया

जनस्तु निर्वृन्दमपि द्विगुर्भवं ।

अथाव्ययीभावितकर्म धारयन्

ययौ बहुवीहियुत कृतार्थताम् ॥”¹⁴

वे उदाहरणाल ऐसे पुरुष थे जिनकी इच्छा से लोग झगड़ों से

१२—तदेव नेतृत्वमुदारदर्शिनो,

मवेद् यदा त्यागतपोभिरन्वितम् ।

जने विपन्ने करुणागुणोदर्यं,

प्रकाशयेन्न्यायपथ निरन्तरम् ॥ (२/४७)

१३—वही. ६/२२

१४—वही ६/३७

अलग रहते हुए, बँसों के जोड़े को पालते हुए, अपव्यय-रहित कर्म करते हुए, बहुत धान आदि अन्न घाले होकर कृतार्थ हो जाते थे ।

इस श्लोक में तत्पुरुष, द्वन्द्व द्विगु, अध्ययीभाव, कर्मधारय और बहुव्रीहि समासों का प्रयोग कौंसी कुशलता से किया गया है !

यथास्थान दार्शनिक शब्दावली भी अनायास उमड़ती चली आती है । जैसे—

“प्रकृति-प्रथयोपेता जीवनप्रक्रिया बुधान् ।

विद्युद्धान् सम्पदापन्नान् प्रमोदयति यवचित् ।”¹⁵

अथवा—

“करुणावरणालयोऽप्यसौ जगदीशो दयनीयदर्शने ।

न बभूव ययातुर्दुर्भवस्थितिसंहारकरो जवाहरे ॥”¹⁶

अपत्यसम्पादित अलङ्कारों से इस महाकाव्य का सी-दयं द्विगुणित हो रहा है । रम्य उपमान विधान, उत्कृष्ट रूपक-कल्पना, मनोहारी चित्रात्मकता एवं उर्वर उपप्रेक्षाओं से यह महाकाव्य मरा हुआ पड़ा है । एक दो उदाहरण पर्याप्त होंगे ।

जवाहरलाल नेहरू के दिवङ्गत हो जाने पर गोक-बिह्वला इन्दिरा उनसे ऐसे चिपट गईं जैसे अमावस्या के अन्त में, सम्पूर्ण ग्रहण होने पर, मलिन उदय-श्री वाली प्रभा चारों ओर सूर्य से लिपट जाती है—

“विलप्यमाना प्रियदर्शिनी सा

पितुः शरीर विकलाऽऽलिलिङ्ग ।

अमान्त-पूरांग्रहणे प्रमेव,

सूर्यं सम-ताम्लिनोदयश्रीः ॥”¹⁷

इस श्लोक में कौंसी अभिनव उपमान-योजना की गई है !

१५—वही ७/५

१६—वही ६/३३

१७—वही ११/२५

“महायुद्ध घन-स्पन्दि-स्वाति-विन्दु-समाहिता ।

क्रिप्स प्रस्तावना-शुक्तिर्नाफिलत् । नेह मौक्तिकम् ॥”¹³

महायुद्ध-रूपी मेघ से गिरी हुई स्वाति विन्दु से युक्त क्रिप्स की प्रस्तावना-रूपी सीपी ने स्पेह रूपी मोती उत्पन्न नहीं किया । इस अनुष्टुप् में कैसा प्रसन्न रूपक उपनिबद्ध किया गया है !

उत्प्रेक्षा का सुन्दर उदाहरण भारतीय दूरवीरो के रक्त से रञ्जित हिमालय के वर्णन-प्रसङ्ग में देवने को मिलता है—

“इतस्ततो विक्षतसैनिकानां,

प्रगाढरक्ताहणितो हिमाद्रि ।

मन्ये विसृजः पतितो धराया

शराहनो मानसराजहंसः ।”¹⁹

‘इधर-उधर गिरे हुए सैनिकों के गाढ़े रक्त से ताल हिमालय ऐसा लग रहा था मानो बाग से आहत मान-सरोवर का राजहंस पृथ्वी पर मूर्च्छित पड़ा हो ।’

महाकाव्य के ‘समर्पण’ का—

‘सूत्राणामेव विनश्या चानुशासनपर्वणा ।

निममौ भारतं भक्ष्यमतिदयासेन्दिरा जयेत् ॥”²⁰

यह श्लोक ‘व्यतिरेक’ अलङ्कार का उत्कृष्ट उदाहरण है, जिसमें श्रीमती इन्दिरा गान्धी को महाभारत निर्माता व्यास से भी बड़कर बताया गया है । व्यास जी ने प्रभून् दोनों को तथा ‘अनुशासनपर्व’ जैसे १८ पर्वों की रचना करके भारत (महाभारत) को भक्ष्य बन या है, श्रीमती गान्धी ने केवल २० सूत्रों (२० सूत्री कार्यक्रम) और एक मात्र ‘अनुशासन-पर्व’ (आपातस्थिति) की रचना करके भारतवर्ष को भक्ष्य बनाया है । अनिव्याप्ता की सपोत्रता एवं व्यञ्जना कैसी मार्गमित है ।

१८—वही ७/१५

१९—वही १०/१८

२०—वही, ‘समर्पण’, श्लोक २

सरर श्नेष के प्रयोग में कवि सिद्धहस्त है । नेहरू जी का वर्णन करते हुए यह कहता है—'जन स्थान के लोगो में वन में व्याप्त खर (कठोर, राक्षस) एवं उग्र शासन वाले दूषण (दोष, राक्षस) का विनाश करने हुए वे महानुभाव (नेहरू) स्वर्णमृग की तृष्णा (सोने के सातच, सर्व-तृप्त) से अवज्ञित और अनङ्गर (अङ्गर' नारक आबूदग से रहित, इस नाम के वानर के बिना) होते हुए राम का भी अतिक्रमण कर गये—

खर जनस्थानगतं विनाशयन्,

महोदयो दूषणमुपशान्तम् ।

अवज्ञितो हेमकुरङ्गतृष्णयाऽ,

प्यनङ्गदोऽगादतिरामतामसौ ॥”^{३१}

‘विरोध’ का सुन्दर उदाहरण दर्शनीय है—

“जराप्रभावेण यथा-यथास्य

क्षीणोपजाता कृतिनो दुःशः श्रीः ।

तथा-तथा जीवनदशनेऽसौ

महानुभावोऽजनि दूरदर्शी ॥”^{३२}

जीवन में सफलता पाने वाले उनके नेत्रों की वान्ति, वृद्धता के कारण, जैसे जैसे क्षीण होती गई, वैसे वैसे जीवन-दशान में वे महानुभाव दूरदर्शी होते चले गये ।

महाकाव्य के अन्त में प्रदर्शित ६ चित्र दृष्टिकोणों में गोस्वामी जी की विचाराभिनमजिबद्धता स्पष्ट परिमलित होती है । यह सौभाग्य का विषय है कि उन्होंने अपने इस सामर्थ्य की शमन मात्र ही दी है, इसके चक्र में न पड़कर बलिता की सहजता, सरलता और सरमता को अक्षुण्ण रहने दिया है ।

वर्णन विषय का चित्र-सा खींच देने में कवि नितान्त चतुर है ।
रम्य मोतीलाल नेहरू के इस वर्णन में अश्वत्, 'बूढ़े शेर' का पूरा-पूरा
रूप दिखाई देता है—

“विषयः शयितो हजादितः

शयने देशहिते समपितः ।

मदमत्तमतङ्गजान् यभी

विदलन् श्रान्त इवोग्रकेसरो ॥”²³

परिस्थिति के अनुकूल प्रकृति का चित्र खींच देने में कवि चतुर
है । नेहरू जी के निघन के उपरान्त प्रकृति का संवेदनशील वर्णन बढ़ा
हो हृदयग्राही है—

“वातो विलुण्ठन् घरणीमधःस्थो

धाति स्म मध्ये परिवेषमानः ।

निष्कासितो देहगुहादकस्मात्,

कृतापराधो जननायकेन ॥”²⁴

उद्वेलयन्ती यमुना स्वधःस्थो

क्रूरक्रियां घोरं विनाशयुक्ते ।

प्रसाधरोरीधनुतप्यमाना,

सरद्वशीय परिपीडयन्ती ॥”²⁵

सन्ध्या वृशाङ्गो मलिनाम्बरेण

निगूढगात्रा परितप्यमाना ।

विमुच्य ताराथ-जलं पपात,

शोकेन साधो. परिभूद्धितेव” ॥”²⁶

तशय में यह महाकाव्य वेदों की रीति एवं प्रसादगुण की अभिराम
सीतास्वती है, युगबोध और सामाजिक चेतना का समन्वय है और
धीररस का उल्लास है ।

कवि की माया पर हिंसी वाक्य-रचना एवं वतनी का प्रभाव अनेकश सिद्धाई देता है। सम्कृत-भूमिका में सकेतिक कतिपय शब्दों के साथ 'आधीनता'²⁷ 'राष्ट्रीयता'²⁸ जैसे प्रयोग संस्कृत व्याकरण की दृष्टि से चिन्त्य है। कहीं-कहीं एकांगी उपमाएँ भी विचारणीय हैं।²⁹ कभी-कभी 'ननु' का पादपूर्ति के लिए प्रयोग भी अनपेक्षित प्रतीत होता है। किन्तु 'गुणसन्निपात' में ऐसी बातों का अस्तित्व विसीन होजाता है।

विद्या-व्यासङ्ग के वातावरण से दूर, कवि कर्म के लिए अनुप-युक्त प्रशासनिक कार्यों में फँसे हुए श्री गोस्वामी जी ऐसी सुन्दर काव्य-रचना में सीन हैं, यह निस्सन्देह विम्वय, गौरव एवं प्रशंसा का विषय है। ऐसी अहैतुक सारस्वत साधना के लिए वे निश्चितरूप से बधाई के पात्र हैं। साथ ही संस्कृत के अध्यापन में सलग्न उन लोगों के लिए अनुकरणीय हैं जो केवल पाठ्यक्रम में निर्धारित ग्रन्थों तक ही अपने को सीमित मान लेते हैं। ऐसे जन्मजात वश्यवाक् एवं रससिद्ध कवि से संस्कृत-जगत् को बहुत आशा है। ईश्वर से प्रार्थना है कि वे उनके सारस्वत-स्रोत को सदैव अव्याहृतगति प्रदान करें। साथ ही प्रतिमा-परिष्कृत सहृदयों से, कवि के शब्दों में ही, अनुरोध है कि वे इस महा-काव्य का, संस्कृत-साहित्य की समृद्धि के लिए, समुचित सभाजन करें—

“अतोऽवधार्यायोजना मनीषया

कवेरिद चारुकथाकलान्वितम् ।

अथ रसज्ञाः सुरवाक्यमृद्वये

सभाजयन्तु प्रतिभापरिष्कृता ॥”³⁰

—कुष्माण्डाक्षरं लघु

साहित्याचार्य, एम०ए०, पी एच०डी०

स्वाधीनता-दिवस
१५ अगस्त, १९७५ }

संस्कृत विभाग

बरेली कालेज, बरेली

२७-बही ७/५१

२८-बही, ८/१२, १४

२९-बही ३/२०, ४/१२, ५/२५

३०-बही काव्यकथामुखम्, पृष्ठ २१

काव्यकथामुखम्

१

स्वराज्य संधर्षपथे प्रतिष्ठितं-

मंहोदयं राष्ट्रकृते समर्पितः ।

जनैरुदारैर् न हर्षकुलोद्भवं-

रकारि दिदृक्षं स्वयशोभिदग्ज्यलम् ॥

२

चरित्रमेधा भुवनाभिदोभनं

गृहे गृहे कर्णपरम्परागतम् ।

स्वयात्मकालाद् गुरुभिः प्रशिक्षितं

प्रभाषयामास मदीयमानसम् ॥

३

कटोरसघर्षमुदारदर्शना-

मसोकतामाभ्यचरित्रमुन्नतम् ।

षष्ठाग्रुत वरुण्यितुं तामुत्सुकः

सदाभव ग्रामजनेषु शंसये ॥

४

क्रमेण याते समये दानैः-दानैः,

साहानुभूतिः सहजाप्यजायत ।

जवाहरो येन ममाद्यचेतनं

महोदयो मानसमध्यमास्थित ॥

अतः परं स्वप्नगतो यदाकदाऽ-

भिलक्ष्यमाणः कुलवृद्धसन्निभः

उपादिशञ्जीवतसत्क्रियामसौ,

प्रदर्शयन् स्नेहमुदारमानसः ॥

६

जनाः पृथिव्यां बहुशो बहुश्रुता

भवन्ति लोकस्य मनोऽभिनदिता ।

तथापि सुप्तिः कुरते निचघन-

मदृष्टपूर्वेण सहाप्यलौकिकम् ॥

७

प्रसुप्तिसंदर्शनजा कृपामपि

वितुर्विहीनस्य ममोपरि स्थिताम् ।

कृतज्ञबुद्ध्याऽहमलब्धसंगति-

यंथा दधेऽन्तः कृपणस्य सम्पदाम् ॥

८

कुतान्तदग्धे दिवसे दिवंगते

जयाहरे शोकपरीतमानसः ।

दरोद साश्रुस्वरमाहतान्तरो,

हृत यथास्मीयजन स्मरन्नहम् ॥

९

प्रयागमागत्य च भस्मसञ्चया-

वशेषपूर्णं कलशं मनस्विनः ।

धनम्य पत्न्या सह पूतसंगमे,

महानुभावाय ददौ जलाञ्जलिम् ॥

न चेतिवृत्त विसराष्ट्रभाषना-
प्रवर्दिनी काव्यकलेवराश्रिता ।

कथेयमावशं चरित्रपटते-

विभक्ति कालप्रितयेऽपि गौरवम् ॥

कवेशिचर मानसमन्यनोद्धृत

रसार्द्रमेतन्नयनोत्तमोदकम् ।

यथा भवेत्सोकमनोहर तथा

तनोतु धिते नवराष्ट्रचेतनाम् ॥

निरस्य घोषाश्चरितगुणाश्रितै-

विवेकबुद्ध्या सुकवि कलान्विताम् ।

रसाभिपिक्ता विरचय्य सत्कथां

। सुलोकनिर्माणकृते प्रतिष्ठते ॥

अलङ्कृतन्यस्तपदा रसान्विता

धिनोदयन्ती हृदय सदाशया ।

बुधं रसज्ञैरनुरागसिञ्चिता

विभाति काताकृतिरल्लसद्गुणा ॥

विधाय गीर्वाणगिरा गरीयसीं

कथामतो लोकहिते सरस्वती ।

स्तमच्चिता मानसवासिनी मया

निगूढसाहित्य - पद्यप्रवर्दिनी ॥

२०

रस वहन्ती कलहंसनादिनी
तरङ्गिता पावनमानसोदया ।
मदस्यल प्राप्य विलुप्तसौभगा
प्रयाति वै नीरसतां सरस्वती ॥

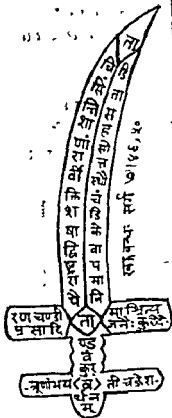
२१

प्रतोऽवधार्यायंजना मनीषया
कवेरिद चारु कयाकलान्वितम् ।
धम रसज्ञा सुरवाक्-समृद्धये
सभाजयन्तु प्रतिभापरिष्कृता ॥

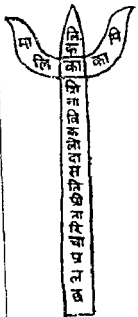
२२

प्रबोधनाय स्खलते पदे क्वचित्,
सहादरेणायंजनो निवेद्यते ।
भरुन्तुदा ज्ञानलवेन दुर्मन्दाः
लला हसन्त्येव विलोभय सत्कृतिम् ॥

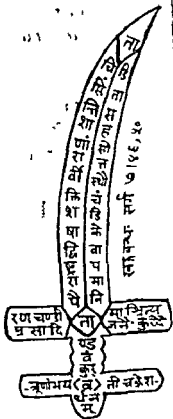

त्रिशूल बन्धः

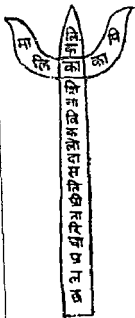

सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं

त्रिशूल बन्धः

सर्ग ७/३७

नेहरू-यशः-सौरभम्

प्रथमः सर्गः

१

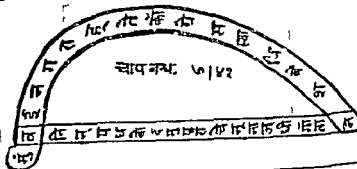
शुभं करिष्णुविषमे दिपोइसा,
 गरं करामं बुनुकेन योज्यमत् ।
 चमत्तृति विद्वत्तृती निवेशयन्,
 स मत्तृति सोरहिते निपोजयेत् ॥

२

इषाति यस्यादचरणारविन्दयो—
 रजोभिराचदन्नमतिः श्विः वसाम् ।
 रसान्विता सा शरदिन्दु-चञ्चिका—
 परिप्लुता पात्रु दुषान् गरस्यवो ॥

अथ वक्रावस्था. १२/७१७२

७

यशस्विनी या सुतयत्सला जनान् ,
 करोति स्व स्नेहरसेन पोषितान् ।
 यदङ्ग - सम्भूत-पयः-परिप्लुता,
 वहन्ति नद्यो नव-जीवन - प्रदाः ॥

८

हिमालयाद्वि - प्रमुख - प्रतिष्ठितः,
 पवित्र - तीर्थं ननु दिव्यलोचनैः ।
 यदङ्गमागत्य जनः पथच्युतः,
 करोति सद्धर्म - विवेकदर्शनम् ॥

९

हिमालयो भाति विशालभालवत्,
 वनानि पुष्पोपचितानि कुन्तलाः ।
 तुषारकान्तद्युति रत्नभास्वरं,
 विभाति काश्मीर-किरीटमुज्ज्वलम् ॥

१०

करे त्रिशूलं ननु शत्रु - मूदन,
 दधाति याज्येन समृद्धिभाजनम् ।
 विभाति मुद्रामभयामयंरतोः—
 म्बुजं दधाना मुलशान्तिभाषितम् ॥

३

निरन्तरं तामिलनाडु - केरली
 यदीयपावी भुवनाभिनन्दितौ ।
 विलोल - कल्लोल - भराम्बु - राशिभि
 मंहोदधिः क्षालयतीय निश्छलः ॥

४

तटप्रदेशीय - वनाद्रिशृङ्खला -
 समुन्नतं देवकुल - प्रतिष्ठितम् ।
 महान्ध्र - मैसूर - केलिङ्गभूषितं,
 यदीयमूर्खद्वयमम्बराञ्चितम् ॥

५

विहङ्गनादोद्गर्त - किङ्किणीरेवा,
 विचित्रकूटाङ्कित - विन्ध्य - शृङ्खलाम् ।
 मनोहरन्तीमिव रत्न - मेखला
 सुर्मध्यदेशो विभरेन् विराजते ॥

६

गभीरनाभिस्त्रिवलीभिरन्विता,
 विभाति यस्या ननु सङ्गम - स्थली ।
 यदीय - गङ्गा - यमुना - सरस्वती -
 पयः पवित्रीकुरुते जगत्त्रयम् ॥

१५

चरित्रगोतिर्नवराष्ट्रचेतना—

प्रसूतिरीशान - विभूति - भास्वरा ।

रसानुभूति हृदये सचेतसा—

मियं पवित्रीकुरुते जगत्त्रयम् ॥

१६

तथाविधानां चरितं महात्मना—

मुदार - बुद्धि - व्यवसायबोधकम् ।

प्रगीय पुण्यास्पद - लोक - दर्शन,

प्रदर्शयन्ते कथयः कृतज्ञताम् ॥

१७

तथा हि पुण्यं चरितं यशस्विनोऽ—

भिवर्णये तन्नहरू - कुलस्य ध्वं ।

प्रसूतिरुन्मीलित - लोक लोचना,

दधौ यदीया भुवनाभिनन्दनम् ॥

१८

सुरेन्द्रशापाद् धरणीमिवागतं

प्रखण्डमाखण्डलोक - सम्पदाम् ।

विलोक्य काश्मीरमनन्तवेभव,

न कामयन्ते सुजनास्त्रिविष्टपम् ॥

११

अथेहशी सा जननीव वत्सला—
 भिनन्दिता भारतमातृभूरियम् ।
 जयत्यमन्दं शरदिन्दु - चन्द्रिका—
 विलासहासैरिव सिञ्चती भुवम् ॥

१२

यदर्थंमायं ननु लौहशृङ्खला—
 निबद्धपादं विषमेषु जीवनम् ।
 इयाय बन्दीभवनेषु मानिनां,
 स्वदेश - मुक्ति - व्रतिनां विवेकिनाम् ॥

१३

उपेक्ष्य विद्वेष - विपाक - भीषिकां
 जना यदाह्वान - वशीकृता इव ।
 निरस्य दुःशासनदास्यदानधं
 व्यमोचयन् धीरवराः स्वमातरम् ॥

१४

तपःपुनीतं चरितं मनस्विनां,
 शशाङ्कु - रश्मिच्छरितामलं यशः ।
 पुनाति येषां प्रियदर्शनं भुवं,
 भवन्ति भव्या ननु लोहवत्सभाः ॥

२३

वनेचरं ग्राम्यजनैरितस्ततोऽ—

नुगम्यमाना धवसैडका-व्रजाः ।

पिपासया वै वसुधा मुधा - रसं

मुदा रमन्ते ऽम्बुदशावका इव ॥

२४

सरोवरान्तस्तरणीगृहस्थितं—

स्तरङ्ग - सञ्चार - विकम्पित-स्वरैः ।

प्रियाङ्गसङ्गासवपानमन्यरैः

प्रणीयते वै मधुयामिनी जनैः ॥

२५

तुषार - निष्पात - समीर - सिञ्चिता

स्वभाव - सीत्कार-मुधा - रस - स्वनाः ।

अनङ्गरागा अपि सोम्य -कन्यका

अनङ्ग - राग - स्वर-गीतिका इव ॥

२६

स्वदेह - लावण्य - तिरस्कृत - श्रिय—

इचरन्ति नार्यो रमणीयदर्शनाः ।

यदङ्गमाक्रान्त - विभूषण - प्रभा

विभाति चन्द्राङ्कित - लक्ष्म-सग्निभा ॥

१६

हिमाद्रि - शृङ्ग रमणीय - निर्भरः,
 सुपुष्पितः पल्लवितै मंहीरुहैः ।
 सरोवरैस्तरिव दिव्यदर्पणै—
 दिवं हसन्ती विहगरूपत्यका ॥

२०

द्विरेफभङ्कार-चलद् - बलोदगिरत्—
 सुगन्धवन्धं नवकुल - केसरैः ।
 दिशोऽनुधावन्मधुरानिलैरिय,
 न कस्य चित्तं कुरुते वश-वदम् ॥२०॥

२१

वसन्त - वर्षा - शरदादयः स्वयं
 विहाय दोषानिह सोम्यचारिण ।
 सदा रमन्ते वन - कुञ्ज - पर्वते—
 ह्वसन्दमानन्द - रस - प्रवाहिणः ॥

२२

गृहेषु मञ्जरी - दान - दीक्षितः
 सदा विकीर्णानि - वरुणमुद्राभङ्गः ।
 कुत्सायभूजन्नवजातशावकान्
 सुखेन पुष्पन्ति ययो वरस्वनाः ॥

२३

वनेचरंर्ग्राम्यजनैरितस्ततोऽ—

नुगम्यमाना धवलैडंका-यजाः ।

पिपासया ये वसुधा सुधा - रसं

मुदा रगन्ते ऽम्बुदशावका इव ॥

२४

सरोवरान्तस्तरणीगृहस्थितं—

स्तरङ्ग - सञ्चार - विकम्पित-स्वरैः ।

प्रियाङ्गसङ्गासथपानमन्थरैः

प्रणीयते ये मधुयामिनी जनैः ॥

२५

तुषार - निष्णात - समीर - सिञ्चिता

स्वभाव - सीत्कार-सुधा - रस - स्वनाः ।

अनङ्गरागा अपि सौम्य -कन्यका

अनङ्ग - राग - स्वर-गीतिका इव ॥

२६

स्वदेह - सावण्य - तिरस्कृत - श्रिय—

इचरन्ति नायौ रमणीयदर्शनाः ।

यदङ्गमाज्ञान्त - विभूषण - प्रभा

विभाति चन्द्राश्रित - सप्तम-सन्निभा ॥

२७

धिया च सद्धर्मधिया धरातल—
 मलञ्चिकीर्षुं प्रभविष्णु सम्पदाम् ।
 बुधाननस्पन्दिवच - मुधारसा—
 भिसिञ्चित यत्र कुल मनस्विनाम् ॥

२८

विभिन्न - धर्मचिरण - प्रचारिणो
 वसन्ति यत्रागम - कोविदा नरा ।
 न केवल जीवन - मात्र - दान,
 विदन्ति ये जीवन-दर्शनं सताम् ॥२८॥

२९

सदा स्वधर्मो निरता निरन्तर,
 स्व - कर्म - दसा प्रतिभोपजीविन ।
 उदार - भावेन समान - वर्तिनो,
 जनाश्चतुर्ग - फलानुसारिणः ॥

३०

उपत्यकायामिह यत् कयोश्चरं—
 रकारि साहित्यमुदार - दर्शनं ।
 रसानुसन्धान - विधौ विपश्चितां
 करोति तच्छास्त्र - पथ - प्रदर्शनम् ॥

३१

अलङ्कृता शिल्पकला कलाविद,
 प्रसाधनाच्छादन-वास्तु-रञ्जना ।
 प्रहित्य देशान् स्वयश सितैरिमे,
 गुणैवयन्तीव दिगङ्गना-पटम् ॥

३२

अनन्तकालादिपमूर्धरा यथा,
 सुवर्ण - रत्नानि धनान्यजीजनत् ।
 तथा सुवर्ण - प्रतिभाञ्चितानि यं,
 मनुष्य - रत्नान्यपि पुत्र - यत्सला ॥

३३

तथा धरापन्यनमे, यशस्विनि,
 प्रदेशमध्ये च, बुले द्विजन्मनाम् ।
 यभूय विद्या - गुण - शील - मण्डित,
 स 'राजहोता' भिधराज पण्डित ॥

३४

यथा प्रवाह सरिता हिमालयात्,
 प्रसूय, लोके वितनोति सम्पदम् ।
 तथाहि काश्मीर-समुद्रभवा जना,
 धिया धरामाय - गुणैरभूषयन् ॥

३५

विपश्चित्तस्तस्य विवेक - पक्षति -
 यंशो - मरालो विहरन्, नभस्तले ।
 अवाप 'फर्कसियार' भूपते —
 रसान्वितं मानसमाश्रय सताम् ॥

३६

विधाय कण्डूमयकणशष्कुली -
 तले गुणा अस्य बुधाग्रवतिन ।
 महीपतेश्चित्तमुदार - दशिनो
 व्यचालयन्, सगतये निरन्तरम् ॥

३७

गुणानुरागादवश वशीकृतो,
 धराधिनाथो रसबद्धया धिया ।
 प्रदर्शयन्, स्नेहममुं विपश्चित्त,
 प्रहित्य सन्देशहरं समाह्वयत् ॥

३८

विहाय काश्मीर धरां विधीङ्गितं,
 स राजदौल कुल-कीर्ति-वधन ।
 गुणैर्निबद्ध, ननु देहलीश्वरं,
 जगाम देशान्तरमुन्नताशय ॥

३६

जनान्, पयि स्वागतहेतुनागता—
 नृपादिशन् सत्य - पय समुन्नतम् ।
 सदेहलीलाश्रयमेव नाकिना,
 स देहलीलाश्रयताभिनन्दितः ॥

४०

प्रिया प्रगल्भ - प्रतिभा - समृद्धया,
 स्वयं विनिर्माय विवेक-सत्पथम् ।
 न केवलं भारतभूपतेरसौ
 तामा गुणाढ्योऽविशदाशु मानसम् ॥

४१

स देहर्तु मान - यताभिचचितोऽ—
 प्युवासा धीमान्, धरणीन्द्र-मन्त्रिणौ ।
 तारामि बुभुक्षिता विवेकिनो,
 भवन्ति हता जनमानस-प्रियाः ॥

४२

मुदशिरः सौम्यगुणः समन्ततो,
 यतः प्रवाहे दिननोनुमुद्धुरः ।
 तदोप-शङ्को 'नट्टे' यगन्नगौ,
 जगाम वासा नट्टे' यनामाम् ॥

४३

क्रमादमुस्मिन् सुकुले कुनाग्रणी—

ब्रंभूव गङ्गाधर - नामको बुधः ।

प्रगल्भ - बुद्धि - प्रतिभा - गुणैरसी.

जगाम लोके बहुमान-पात्रताम् ॥

४४

यशो - घन - स्वाति - जलभियिक्ता,

भार्या सती शुक्तिरिवाजनिष्ट ।

मुक्ताफल लोकहिताय 'मोती-

तालं' तु गङ्गाधरसूनुरत्नम् ॥

४५

स बाल एव प्रतिभा - हृदीकृतं,

बुधान् निबध्नन् स्वगुणैः कलान्वितः ।

प्रसादयन् - लोक - विवेक-लोचनं

चकार गङ्गाधर - भालमुज्ज्वलम् ॥

४६

सरस्वती - सिद्ध - गृहे विपश्चिता-

मवाप्य सान्निध्यमगाध - सेवया ।

कलासु सम्यग् विविधासु दीक्षितो,

गतः स कालेन विधिज्ञ दक्षताम् ॥

४७

विधिजवृत्ति विधिना समाश्रयन्,
 प्रयागमागत्य पवित्र - सङ्गमम् ।
 अलोक - सामान्य धियाधिभारत—
 मुपागमत् ख्यातिमकल्पितामसौ ॥

४८

अगाध - विद्या - प्रतिभाधियार्जिते,
 दिने दिने भूरि - यशोभिरञ्जिते ।
 जना ग्यमञ्जन् नयनीये - सङ्गमेऽ,
 भियोगमुक्ति - प्रतिकार - पथणि ॥

४९

हृषापत्य-शिल्प प्रतिमानरूपं,
 दिनमितं देव - गृहानुरूपम् ।
 दानन्द - पूर्वे भयनं यदीय,
 यशः मितच्छप्रमियायभानि ॥

५०

प्रदानतोऽप्यजितमिष्ट - शार्प्यं,
 धनं यशश्चापि यशोपनस्य ।
 हस्ते गतं तस्य तु पूर्वमेव,
 प्रदानमप्यु तरगा विगन्तम् ॥

५१

विधि-विहित-विवेक-प्रौढ-भीचन्द्रिकायां,
 जनमनसि तमांसिच्छेदयन्नापदानाम् ।
 नय-वियति विपदिचतु-तारकाणां समूहे,
 विकसितकर-‘मोतीलाल’ चन्द्रो बभासे ॥

इति नेहरू यशः सौरभे
 प्रथमः सर्गः ।

३

पुण्यस्थलीमेव विवेकशोलः,

ययौ हृषीकेशपद - प्रतिष्ठाम् ।

भागीरथी-निर्मल-भीरसिक्ता,

यत्रानिता मोदभरा वहति ॥

४

उपेत्य गङ्गोदगम - तीर्थमार्गः,

शम्भोजंदासीकर - सिन्निपातम् ।

तोयेन कायं, मनसो विकारः

एविन्दयामास कुलं यदाग्यः ॥

५

यद्रीविशालं भुवनाधिपाल,

केदारमार्गो विधिनासमर्च्यं ।

पपौ सुधासारमिव प्रसन्नः,

पिपासितेनेव विलोचनेन ॥

६

अन्यर्च्यं देवानभिवन्द्य तत्र

स्थितान् मुनीनेव तपोऽभिपूतान् ।

सेवे शुभाशीर्यचनं मनस्वी,

मनोरथाशंसि मनोभिरामम् ॥

७

प्राशोर्वक्षोभि ननु देवतानां
 वृतोवरैः सिद्धमुनोदवराणाम् ।
 प्रसन्नचेताः सह जाययासौ,
 गृहं प्रपेदे परिपूरणकामः ॥

८

उपेत्य गेहं, गृहणी-सहायो,
 यज्ञेन धानिं हविषा जुहाव ।
 प्रसादिता यज्ञमुखा निलिम्पा,
 भवन्ति यैः काम-दुष्टा जनानाम् ॥

९

ततो गृहे तस्य मनोरथधी—
 रिष प्रसन्ना कुलभाग्य-सकम्पि ।
 यभार गर्भं गृहिणी गुण्णा—
 मुस्तागराणि परिवर्धयन्ती ॥

१०

दिव्य-प्रभावेण परिष्कृता सा,
 गुणारसप्यन्दि - यक्षोभिरामा ।
 लोकाभिरामं जटरे दधाना,
 समृद्धरत्ना समुपेय रेजे ॥

११

शनः शनः गर्भभरं वहन्ती,
 सा पादनिक्षेपण-मन्थराभूत् ।
 तथापि रामं भुवनाभिरामं,
 स्नेहेन भक्त्या च नमश्चकार ॥

१२

सा कर्क-लग्न-स्थित-शीतरस्मो,
 बुधे सिते सुयंगते स्वगेहे ।
 शनौ धने भूमि - सुते तृतीयै,
 पष्ठे गुरौ पञ्चमगे दिनेशे ॥

१३

निजोच्चराशौ मिथुने व्ययस्थेऽ
 सुरे तथैवोच्चगते ध्यजेऽपि ।
 स्वदेश - दास्यघ्न - मुहूर्त - पाते,
 कुलावतंसं सुषुवे कुमारम् ॥

१४

सुताननं शारद - पार्वणेन्दुं,
 विलोक्य तातस्य हृदम्बुराशिः ।
 उद्वेलितोल्लास-तरङ्गसङ्ग -
 प्रक्षिप्तरत्नं बहुशो वितेने ॥

१५

विद्वभिराप्तेरभिपूत मन्त्रे ,
 सस्कारशुद्धे भवने तदातीम् ।
 ज-मोत्सवे हृषित-जीवनस्य
 ज्वार यथा सवगत जजुम्भे ॥

१६

स्वाधीनतां देशकृते जवेना—
 हरिष्यतीति ग्रह गोचरज्ञं ।
 विचार्य विद्वभिरलङ्कृतोऽसौ
 बालोऽभिधेयेन जवाहरेण ॥

१७

स्नेहप्लुत रतन्यमसौ जनया,
 निषीय निःशं परिपोषिताङ्ग ।
 ज्ञाने ज्ञाने सञ्चित शवितरङ्गाद
 मातृययो, मातृभुव प्रियाङ्गुम ॥

१८

भदानताङ्गो जन-चन्दनीया-
 स्प्रष्टु, परा-गादतत्तदाञ्छन् ।
 इतस्ततो मोदभर, वितन्यन्,
 ध्वजार शोर्जानु-यसेन बास ॥

१६

स मुबत-हास्येन खट्वयेन,
 धुयेन राकापति-सग्निभेन ।
 धमज्जपल्लोक-वितोचनानि,
 स्नेहाम्बुधिधारजलेऽवशानि ॥

२०

उपातुगिच्छन् स्वबलेन भूयः,
 पतन्नसौ सञ्चित-साधनेन ।
 भविष्य-सधर्षपथे निपातो—
 स्थान-क्रियाम्यासमिवाचचार ॥

२१

सम्बोधयन् भानपदेः कथञ्चिद्
 गुरुनसौ मातृजनोपदिष्टः ।
 निनाय गेहे स्वजनान् समग्रं
 प्रसन्नतायाः पदमप्रमेपम् ॥

२२

सम्भाव्यशत्रून् निजदेशदास्य-
 प्रवर्तकान् शोधयितुं तरस्वो ।
 सकल्प-धर्षाभयं - साहसाङ्गे
 - यज्ञःस्थले सिंहनखं बभार ॥

२३

हित्वा शिशुत्वं समयेन बालः,
क्रमेण कौमारमसौ दधानः ।
चकार सौजन्य - समप्रभावं,
जैनानमन्दोल्लसितानुदारः ॥

२४

स्वजन्मभूमेर्जन-जीवनस्य,
जातेः समुद्धारकृत-प्रतीकम् ।
दधार संस्कार-महोत्सवेऽसौ,
त्रिधा निघट्टं नव-यज्ञ-सूत्रम् ॥

२५

पलाश-दण्डं स करे च भिक्षा—
पात्रं दधानो नवयज्ञसूत्रम् ।
कौशेयवासा बलि - निग्रहाय,
समुद्यतं वामनमन्वकारिणम् ॥

२६

यज्ञाग्नि-संस्कार-समर्चितान्त—
स्तेजोदधानं जनदर्शनीयम् ।
पौराः कलाभिः परिवर्धमानं
नवद्विजं हर्षभरा हवर्गुः ॥

२७

आजन्मतो-राजसुतानुरूपं,
 सुखोपचारेण परिष्कृतस्य ।
 आतन्वतो मोदभरं च पित्रो
 बाल्यं द्यतीयाय कुलाग्रजस्य ॥

२८

स्वाधीनतान्दोलन आङ्गलाना,
 छिद्रं परिज्ञातुमना मनस्वी ।
 अध्येतुमन्त - बंहिरङ्गविद्यां,
 समुद्यतो गन्तुसभूद विदेशम् ॥

२९

स लन्दने फेम्ब्रिज-विश्वविद्या—
 लय-प्रवेशाय कुशाग्रबुद्धिः ।
 'पोतेन सिन्धु' परिग्राहमानो
 'ब्रिटेन'-देशाय मुदा प्रतस्थौ ॥

३०

'कुशाग्रबुद्ध्या कुशलः-समस्ताः,
 कलाश्च, भाषा, विधिमयंशास्त्रम् ।
 देशस्य मुक्तिं प्रति जागरूकोऽ-
 प्यधीतवान् शासक-राजनीतिम् ॥

३१

स्वाध्यायकालेऽन्य - विदेशजानां,
सम्पर्कमेत्याङ्गल-देशिकानाम् ।
अवेदसौ शासक-शासिताना—
मथान्तरं शोषक-शोषितानाम् ॥

३२

स दास -देशागत -ध्वात्रयर्गः,
सहाङ्गलानामपि भेद-भावम् ।
हीनोपचारं परित्योक्षमाणो
विषादमार्यो मनसा जगाम ॥

३३

विशालदेशादपि दास्यदग्धात्,
शक्तिस्वरूपावपि दुर्बलत्वात् ।
सामान्यराष्ट्रं प्रभुतापतित्वात्,
सर्वत्र सम्मानतयाऽतिशेते ॥

३४

मान्यो ध्वजो नैव, न राष्ट्रगानं,
सर्वत्र दासत्व - कृतापमानम् ।
कथं सहन्ते सुषिपः स्वदेशे,
साध्नाज्यवादं परित्यजमानम् ॥

३५

प्रयोर्वरे मानस-भूमि-पृष्ठे,
स्वाधीनता-बीज-मुदीयमानम् ।
कालेन वातावरणेऽनुकूले,
समेधितं, पल्लवितं बभूव ॥

३६

आशंशवानन्द - गृहाजितस्य
विलासिनो जीवन-दर्शनस्य ।
धारा धरोद्धारकृतवताऽस्य,
कठोर - संकल्प-पथ प्रपेदे ॥

३७

पुरन्धराणामप्य राजनोति—
मधीत्य सम्यग् विदुषो विवेकी ।
अगादसौ न्यायपथं परिरणुः,
समाजवादे परिवाद - शून्यः ॥

३८

गौराङ्गदेशस्थित-भारतीयान्,
तिरस्कृतान्-वीक्ष्य स रङ्गभेदात् ।
सुदृढो, धरायां ननु को भवान्धः,
विना विनिन्देत् कृतिमीश्वरीयाम् ?

३९

यन्त्रोपजाताङ्गल-देशवस्तु—

ध्यापार-निष्पीडित-ह-तशिल्पाम् ।

हीनार्थतन्त्रामय भारतस्य,

दशामयौ तत्र समीक्षते स्म ॥

४०

द्यल-प्रपञ्चेन जितां मदान्ध-

विमुक्त-रत्नाभरणाञ्च दीनाम् ।

दुःशासनातङ्कु कृतार्थनग्नौ

ददर्श कृष्णामिव मातृभूमिम् ॥

४१

दिलोकपन् देशवशां विपन्ना—

माशोपणं दण्डधरैर्जनानाम् ।

अद्वयतासौ मृतमुद्धताना-

मुत्पीडनैराङ्गलशासकानाम् ॥

४२

स्वजन्मभूमेः प्रियभारतस्य,

दशां पराधीनवृत्तां विलोक्ष्य ।

अतश्चयमंश्वयं-मुक्तं तितिक्षुः,

स्वातन्त्र्यमुद्धेऽभिरतो बभूव ॥

४३

कोऽसौ विदेश - प्रभुतापतीनां,
 क्रीत गृहे दासमिव स्वदेशम् ।
 पादाहतं वीक्ष्य, विवेकहीनः,
 शेते सुखं वं मधुपरमिनीषु ॥

४४

विचार-सूत्रेण, विवेक-शक्त्या,
 निरन्तरं मानसमन्यनेन ।
 अवाप मारं किल भइवरेण,
 देहेन देशोद्धरणोपचारम् ॥

४५

ऐश्वर्यलक्ष्मीं जनकात्मजातां,
 हृतां, जनस्थान-गतां, समीक्ष्य ।
 सपर्य-सिन्धुं, समवेत-शक्त्या,
 सतु प्रवेते पुरुषोत्तमोऽसौ ॥

४६

स्वदेश - भुक्ति - प्रतिबद्ध - चेता,
 विवेक सन्ध्याप - पय - प्रलेता ।
 निरन्तरं शोषण-ज्वराणा—
 मभूजजनानां हृदयस्य नेता ॥

४७

तदेव नेतृत्वमुदारदर्शिनौ,
भवेद् यदा त्यागतपोभिरन्वितम्
जने विपन्ने करुणागुणोदयं,
प्रकाशयेन्धार्य-पर्यं निरन्तरम् ॥

४८

तत्र प्रवासेऽध्ययनं समाप्य
'वैरिष्ट्रोपाधि-विभूषितं' सन् ।
प्रद्योततेस्म प्रतिभा प्रभावात्,
प्रतप्तचामीकरवत् प्रतापी ॥

४९

विद्या-विवेक-विनय-प्रतिभा-प्रसङ्गं,
विद्वद्भिराप्तपुरुषैरनुशंसितोऽसौ ।
ज्ञानप्रभामयं नियोजयितुं स्वदेशे,
दास्यान्धकारदलनाय निवर्तते स्म ॥

५०

अस्तंगतो विधिचशाद् विवशः प्रतीच्यां,
विश्व-प्रकाशकर-भारत - भास्करो यः
दासत्वमन्ध-तिमिरं तरसा विभित्तुः,
प्राच्यामसौ पुनरुपाक्रमताऽभ्युदेतुम् ॥

५१

पुत्रं समागतमय प्रतिभा-प्रपन्नं,
 पित्रो वितोष्य सहसा हृदयाम्बुराशिः ।
 स्नेहातिरेक - नव - हर्षभर - प्रवेष्ट-
 ज्वारं सवन्नयनयो नं शशाक माधुम् ॥

५२

स्नेहातुरोऽपि तनयश्चिर-सञ्चितेन,
 धद्धा-प्रफुल्लकुसुमाञ्जलिना तदानीम् ।
 पादौ प्रणम्य पितुरयम् - भरजंनया,
 घ्रासिञ्चति स्म हृदयं मुनवत्सलायाः ॥

इति नेहहयश-सौरभे द्वितीयः सर्गः ।

—

नेहरू-यशः-सौरभम्

तृतीयः सर्गः

१

यथावदाता नेहरूदभवत्स्य,
प्रपेदिरे दिव्यगुणा दिगन्तम् ।
तथैव कोलप्रभवा कलाभिः,
कन्या शरच्चन्द्रमधश्चकार ॥

२

परासमुद्धार - समुदभवाय,
समपंणायं शुद्धोत्तमाय ।
धीशोभमाना कमलामिषाना,
सा देहलीतोषन-घण्डिकाभूत् ॥

३

न केवल कौलकुलाभिजातं,
 गुंणैर्वदान्यैः समलङ्कृतासीत् ।
 अभूद् विधे रूपकृतिः करेण,
 स्वयं विनिर्माय पुरस्कृतेव ॥

४

कलेव कन्या शशिनः समन्तात्,
 सौन्दर्यं - वर्णैरभिसिञ्चितेव ।
 दिने दिने . वृद्धिमुपागतेयं,
 कालेन च षोडशतामुपेता ॥

५

बाल्ये व्यतीते नवयौवनस्य,
 पादार्पणं सुस्मरमानसायाः ।
 अङ्गेषु शालीनतया यभूव,
 विनम्रतन्त्रोच्चगुणोऽतिरिक्तानाम् ॥

६

शिशुत्वमुक्तं नवदेहगेहं,
 सा सादर्ययौवनमानिनाय ।
 भवन्ति भव्या भवनागतानि,
 समुत्सुकाः संगतयेऽतिरिक्तानाम् ॥

७

कला वदान्या समयेन विद्या-
मशिक्षतासौ गृहकार्यदक्षा ।
गुणैरुदारैर्बहुभि - विरेजे,
सुगन्धिता स्वरणलतेव घाला ॥

८

शरीर्यष्टि नवकोमलेन,
स्वरणं मन्ये रचिता विरेजे ।
नो चेदभूवन् कथमङ्गदेशे,
समीकृतानीव विभूषणानि ॥

९

सूर्यो यथा शीतलतामुपेयात्,
चन्द्रो भवेत्तक्ष्मकलङ्कहीनः ।
तदोपमीयेत सरालगत्या,
मुखं मधुप्यन्वि सुघालवालम् ॥

१०

प्रभाविन भाविनमार्यदेशे,
संघर्षमङ्गं रभिषोढुकामा ।
सुकोमलामङ्गलतामजल,
नियम्य सा सयमिता बभूव ॥

११

तथार्यकन्याजन-जीवनाहं,
 गुंणैरुपेतामखिले वंदान्याम् ।
 विलोक्य सम्यक् कुलदेवता तां
 शुभाभिराशीभिरलञ्चकार ॥

१२

सह प्रभावेण कलिन्दजाया,
 गुणप्रसूनप्रकराः सुतायाः ।
 शनैः शनैः सौरभमुद्गिरन्त ,
 प्रपेदिरे पुण्यपदं प्रयागम् ॥

१३

तस्या गुणैः कर्णगतं प्रसन्नो,
 न केवलं तत् पितरावभूताम् ।
 समानधर्माचरणानुकूलां,
 जवाहरोऽकामयतापि कन्याम् ॥

१४

आनन्दगेहे कमलागुणानां,
 प्रकटं आसीदनिशं यथैव ।
 तथैव फौलस्य कुले प्रसूता,
 चरित्रचर्चाऽपि जवाहरस्य ॥

१५

अन्योन्य-सम्बन्धविधानदर्शो, -
विधिस्तथा प्रेरयति स्म बुद्धिम् ।
यथा हि कौलप्रवरः सुताया,
चरार्यमानन्द-गृहं प्रपेदे ॥

१६

विद्या - विवेक - व्यवहारशीलं -
विवाहयोग्यं - सुतमद्वितीयम् ।
वरं वरेभ्यः वृणुते स्म - तस्यै -
जवाहर रत्नमसौ प्रयोगे ॥

१७

विवाहसम्बन्धसुधारसाभि-
वर्त्ताभिरानन्दघनावलीभिः ।
सौमन्यवातावरणं बभूवा-
भिषिक्तमानन्दगुहे - तदानीम् ॥

१८

ययानुकूलं सह - सत्क्रियाभिः -
सम्प्रेष्य, सम्बन्धिनमादरेण ।
विवाहपूर्वं विविधानि मोती-
तालोल्लसकरोन्मङ्गलपूजनानि ॥

१६

वधूगृहं बन्धुजनैः सुहृद्भिः,
समन्वितो मङ्गलमालिकाभिः ।
वरेण सार्धं तनयेन भोती ।
लाल प्रतस्थे प्रथिते प्रभाव ॥

२०

प्रस्थानकाले वरयात्रिकाणां
मग्नसरं सुनुवरस्तदानीम् ।
पृथामुत्तानामथ राजसूये,
यजन् व्रजेशप्रतिभो विरेजे ॥

२१

स देहली - राजपथेऽङ्गनानि,
दृष्टुं समतीति पुनस्तुङ्गानाम् ।
ईर्ष्या - कटाक्षाभिर्हताऽपि चक्रे,
हृदि प्रदेशे सहस्राधिकारम् ॥

२२

कन्दपदपद्मेवपु - धियासौ,
किरन् । नवस्नेहमुष्णप्रसादम् ।
स देहली - लोकपयोधिपूरं,
प्रवधयैश्चन्द्र इवाधिरेजे ॥

२३

विद्युद्वितानं - धनतूर्यनादः
सुगन्धिवार्तं जलस्रीकराद्रैः ।
निशामुखे तत्र महोत्सवोऽसौ
वर्षायमाणोऽम्बुधरं विरेजे ॥

२४

दासत्वपाशादखिलं स्वदेशं,
मोक्षतुं महापौरुषमादधानम् ।
विवाहसूत्रे युगसूत्रधारं,
वयन्य वं सप्तपदीः कुमारम् ॥

२५

विभूयिती तौ वरमालिकाभौ
रत्नावलीमौ रमणीय - हृषी ।
वधूधरौ मञ्जुलमण्डपस्थौ,
वितेनतुर्मोदमुदार-भावौ ॥

२६

पुरोधसा स्वस्तिवचोभिरेतौ,
समर्पितौ मङ्गलपुष्पसार्जैः ।
पित्रोः शुभाशीर्वंजनंरूपेता-
वगन्धियातां चरणौ गुरुणाम् ॥

२७

कन्यागृहे ॥ स्वागतसत्क्रियाभिः
 पानाशनावासमुखार्चनाभिः ।
 समाप्य पाणिग्रहणोपचारं,
 न्यवर्ततासी सवधूः ॥ प्रियाम् ॥

२८

तथाविधं स्नेहरसानुपानं,
 समादरं कौलगृहे स्मरन्तः ।
 पथि व्रजन्तो धरयात्रिणस्ते,
 पुनर्भरद्वाज-पुरीमुपेताः ॥

२९

यथाविधि स्वागतमङ्गलानि,
 स्नेहातुरा वं-जननी विधाय ।
 द्वारोपयातामिव राजलक्ष्मीं-
 वधूमधोरा गृहमादिनाय ॥

३०

वधू - प्रवेशेत्, सह प्रमोदः
 प्रसारमुत्कण्ठितमानसान्तम् ।
 न मातुमानन्दगृहोऽपि शेके,
 चन्द्रोदये तीर्थमिवाम्बुराशिः ॥

३१

निशामुखे : चञ्चलदीपदान—
प्रकाशरेखाभिरसङ्कृत तत् ।
गृहं विभाति स्म यथावतीर्णं
धरातले तारकितान्तरिक्षम् ॥

३२

पूजाकथाकीर्तनसज्जिताना—
मानन्द - निप्यन्दनिमज्जितानाम् ।
तत्रोत्सवे जागरणं जनानां
निशा द्यौर्नोपायं निरावसानाम् ॥

३३

गुञ्जारशब्दं भ्रमरावलीना
मधुस्वनेः कूजितकोकितानाम् ।
मन्दानिले गन्धर्वहो वहन्ती
जनानिवानन्दमुपाप्रपेदे ॥

३४

प्रातः प्रबुद्धः सह धन्युवगे
यंघोपचारं कुलदेवतानाम् ।
पूजाविधानं विधिनोपचक्रे,
धुरप्रसादो बलमास्तिकानाम् ॥

३५

दिने दिने तत्र समचित्तानां ,
 विवाहकृत्ये किल देवतानाम् ।
 चासेन विश्वासजुषां जनाना-
 मभूदिवानन्दगृहोऽपि तीर्थं ॥

३६

यथोपचारं बहुसत्क्रियाभि -
 यंथागतं बन्धुजनान् प्रहित्य ।
 सौन्दर्यसिन्धुप्रभवामथासौ ,
 सुखेन - रेमे कमलामवाप्य ॥

३७

काले गते हेममुगन्धयोगा-
 दिव स्वरूप-प्रतिभा-प्रयोगात् ।
 अजायतानन्दगृहेऽद्वितीया ,
 कन्याभिरामा प्रियदर्शिनी सा ॥

३८

इय , चरित्रप्रतिभाभयेण ,
 स्वदेशमुत्थानपथं नयन्ती ।
 प्रधानमन्त्रित्वपदं मुहूर्त्य-
 विभूषयन्ती भुवि राजते सा ॥

३६

यस्या महाकाव्यमयं चरित्रं
स्वयं कवित्वप्रतिभां प्रसूते ।
किमत्र तस्या महनौपकीर्ते-
रशानुवादेन मुदक्षिणायाः ॥

४०

तथापि तस्याश्चरितं प्रयत्ने,
यं योऽपि ननु वक्ष्यामि ।
यदस्य वशस्य यशोऽवदातं,
निनाय दिक्कुञ्जरकर्णमूलम् ॥

४१

अपि परिजनस्नेहानन्दाम्बुधौ परिमज्जितः,
भुवनमभितः कृत्यैश्चन्द्रोज्ज्वलं सुयशःकिरन् ।
विपुलविभवं भौतीलालः स्वदेश - धृतव्रतं,
विषय विमुख बद्धः नार्यं शशाक जवाहरम् ॥

इति नेहरूयशः सौरभे

तृतीयः सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

चतुर्थः सर्गः

१

ऐश्वर्यं-सम्पत्ति-समेधमाने,

जाया-मुता-स्नेहमये गृहेऽपि ।

देशवती नैव सुखं प्रयेदे,

स चम्पकोद्यान इव द्विरेक ॥

२

धर्माधर्मश्वर्यमनन्तकीर्ति,

यया समासादितवान् पिताऽयम् ।

नाकपिकाभूद् विधिवाद-वृत्तिः,

स्वाधीनतायै विहितव्रतस्य ॥

३

यदा घनोत्पीडन-शोषणेन,
कदर्थितान्, मोहनदासगांधी ।
सत्याग्रहान्दोलनमाग्रहीतुं,
जनानसौ भारत आजुहाव ॥

४

तदा विदेश-व्यवसाय-बन्धः,
स्वदेश-निर्माणकृते प्रबन्धः ।
अहिंसाया सत्यपथं प्रयातु-
मभूज्जनानां निचये ऽनुबन्धः ॥

५

तस्योपदेशमुदिताः कृपकाः समन्ता-
दान्दोलनंरसहयोगमुपानयन्तः ।
सर्वत्र शासकजनान् विधिभञ्जनेन,
कूटान् घ्यषु सपदि चन्दनपत्रगान् वे ॥

६

आसेतुपञ्चनदसिन्धुकलि-हृषङ्गं,
तीव्रं निरीहनरमेधमुपेक्षमाणाः ।
आतङ्कित्वा अपि विदेशविनिर्मितानि,
वस्त्राणि वस्तुनिचयान् मनुजा अघातु ॥

७

देशघते कृतमतीन् 'जलियानबालो'—

द्याने हतान् ननु निरीह-जनान् विलोक्य ।

चेतोऽप्यद्वयत् बलेन जवाहरस्य ।

सन्त, स्वभावपर-दुःख-कथा-कदर्या ॥

८

माँधी प्रदर्शितपथेन मनोरथान्ता-

मात्लोक्यन् सफलतामिह देशजनानाम् ॥

सत्पात्रहे कृतमति र्धृति मादधानो-

धीरो जवाहरवरोऽपि समुद्यतोऽभूत् ॥

९

मुत्रस्य देश-हित-चिन्तनपृष्ठभूमौ-

विश्लेषयन्नसहयोगमिति मनस्वी ।-

सम्भाव्य-शासकजनोपविधिञ्च 'मोती-

लालो विचारचतुरोऽपि जगाम चिन्ताम् ॥

१०

आनन्दगेहमपि, राजसुखोपमान-

मैश्वर्यमान-परिवार-जनान् विहाय ।

वन्दोगृहाग्रह-विधानविरोध-भङ्गः,

स्वाधीनताधिगमनं-स च शङ्कते स्म ॥

११

तमेकपुत्रः प्रियमुन्नताशयं
 समीक्ष्य देशार्पितजीवनं, पिता ।
 स्वयं परिज्ञातुमनाः परिस्थितिं,
 विचारहेतोः सुतमाजुहाव स ॥

१२

सभागतीं तौ प्रतिभाविभूषितौ,
 विचारहेतो ज्ञानकात्मजौ तदा ।
 पयोधिसन्धानकृते समुद्यतौ
 रघुप्रयीरौ महसाऽनुचक्रतु ॥

१३

तमानतं स्नेहमयेन चक्षुषा,
 विलोकयन्नात्मजमावरादसौ ।
 उवाच धीमानवधारयन् दिशं,
 कुलाग्रजातस्य सुतस्य, चात्मन ॥

१४

“यनं यशश्चाचितमुज्ज्वलं कृतं,
 सुखोपभोग - प्रयित - प्रसाधनम् ।
 नरा यदिच्छन्ति धुवि^१ स्वजीवने,
 समस्तमेतत् तव सम्मुखे स्थितम् ॥

१४

‘सुत ! त्वदीयं सुरसद्यःसन्निभं, -
 गृहं, कलत्रं परिवार - सद्युतम् ।
 मदीयवाणी - व्यवहार - कौशलं,
 प्रशस्तमेतत् - तव जन्म - जीवनम् ॥”

१५

“गुणानुरक्ताङ्गलशासका अपि,
 स्वयं प्रयच्छन्ति समानमासनम् ।
 विपैकससर्ग - सुखोपजीविनो,
 बहन्ति रत्नान्यपि मौलिनाऽहम् ॥”

१७

“निरन्तराराधनसिद्धदेवता-
 प्रसादसम्पादित - सखसाधनम् ।
 आलोकसामान्य - विभूतिभास्वरं,
 विभति सौभाग्यफलं स्वजीवनम् ॥

१८

“यदुद्धतेराङ्गलशासकजैनः,
 प्रह्वयते लोकहितापकारकैः ।
 कथं विरोधेन, विधानभञ्जने-
 निषोढनं शामयितुं प्रशस्यते ॥”

१९

“प्रयत्नसाध्यं क्रियते परिश्रमा-
दुपायमालोच्य विधानं सम्मतम् ।
बलाबलं धीक्ष्य विनापि यत्कृतं
फलागमे सल्लभते तिरस्क्रियाम् ॥”

२०

“अतः प्रयासो भविता, निरन्तरं
स्वदेशदास्यापचये विधानतः ।
यतो न कालः प्रतिबुद्धचेतसां
प्रयातुं बन्दी-भवनेषु निष्फलम् ॥”

२१

विचारं गम्भीर-गिराभिधाय तं
स्वयं मनीषी विरराम भाषणात् ।
प्रवक्तुकामाय सुताय सादरं
प्रदातुमार्यः समयं ययौचितम् ॥

२२

पितुर्वचो भावनयाभिभूयितं
समीक्ष्य, धीमानुपचारमिधया ।
गिरा गरीयांसमुवाच सादरं,
स्वभावनञ्चा बचने विपरिचितः ॥

२३

“धिया समाधाय विवेकसिद्धया,
 यदुच्यते तात, शिवाय तन्मम ।
 सुतस्य को नाम हित - प्रसाधने,
 क्षमो घरण्यां जनकाधिक जन ॥”

२४

“धन, यशो, वैभवशालि जीवन
 मनुष्यमात्रस्य चिरादभीप्सितम् ।
 यदाप्यते लब्धमनोरयस्य वै
 जनस्य किं नाम ततो न पूर्यते ?” ॥

२५

“तथाप्यसौ लोकहिताय चर्चिता,
 कृति सतामृतवृत्ते सित यश ।
 यथा तथानन्दपथानुवर्तिनी,
 जनस्य भोगाभिरुत्स्य नात्मन ॥”

२६

“स्वदेशमेतद् भुवनप्रतिष्ठित,
 विलोक्य दास्येन विशोषित चिरात् ।
 वस्तन्नपि स्वर्गं सुखेऽपि वैभवे,
 कथं जन शान्तिमुपैति ज्ञातसे ॥”

२७

“तथा हि यत्रान्नं करोत पोषितं ।
जलाभिषिक्तं रजसाभिरञ्जितम् ।
दधाति देहं मनुजी न तद् घरा-
कृते कृतज्ञो धिगिर्य कृतघ्नता ॥”

२८

“सुखोपभोगप्रभवोऽपि भारतो,
मशोभिरासीद् भुवनाभिनन्दितः ।
प्रशासकं पददलितो विदेशिभि-
र्गजेन्द्रवद् ग्राहमुखे विधीदति ॥”

२९

“धरामिमा शोषण-जर्जरीकृतौ,
निरकुशराङ्गल-शासनेश्वरौ ।
विलोपय-दोना जननीमिवातुरौ,
सचेतसः कस्य मनो न दूष्यते ॥”

३०

“कला विशोर्णा, कृपकाः कदयिताः,
समृद्धवाणिज्यमपास्तमाङ्गलः ।
विलुप्तशक्तिप्रतिभाप्रसाधना,
“कथं नु जीवन्ति जना व्यथादिता ॥”

३१

“जनाः स्वदेश वृत्तिनोऽभिमानिनो,
 निरापराधा, अपि मातृवत्सलाः ।
 मशासनोन्मादतमोऽन्धशासकः,
 कृता हि काराभवन-प्रवासिनः ॥”

३२

“कदर्यमार्पा ननु दास्यजीवन—
 मशबनुवन्तो भुवि जीवितुं वृथा ।
 प्रदर्शयन्तो जनभुक्तिसत्पर्यं,
 हुतात्मदेहाः सुपशांसि लोभिरे ॥”

३३

“कथं मदीयं हृदयं हुतात्मनां,
 चरित्रमाकर्ण्यं, विलोक्य दुर्दशाम् ।
 विगर्हितं जीवनमार्थं ! जीवितुं,
 समुत्सुकं स्यात् सुखभोगपङ्क्तिम् ?” ॥

३४

“न केवलं तात ! मया, भवादृशं,
 गुणप्रकर्षेण मेहरूकुलोद्भवः ।
 यदप्रजंजम्भुवः कृते कृतं,
 दधाति तच्चन्द्रमरीचि गौरताम् ॥”

३५

विलोक्य देशस्य दशामुदारया,
धिया समाधाय गृहीतवानहम् ।
यदार्यं - सद्यवपय शुभाशिषा
तदन्वित स्याद् भवतोऽपि कर्मणा ॥”

३६

“भ्रवाप्तुमीश पुरुषो हि पौरुषा-
दभीप्सित दुर्गमदुस्तरेष्वपि ।
अतः प्रयत्न - प्रतिबद्धया धिया
भवाम् देशापितमानसा वयम् ॥”

३७

गरीषसीमर्यपरां मनः प्रिया
निशम्य वाच जनतापहारिणीम् ।
प्रसन्नचेता स्वकरेण सस्पृशन्,
तदीय - पृष्ठं निजगाद सादरम् ॥

३८

‘परातले ते जनका यशस्विनो,
भवन्ति येषां तनया, निरन्तरम् ।
समुद्यता, लोकहित - प्रसाधने,
घनेन, वाचा, मनसा च कर्मणा ॥

३६

“कुलं, वरेण्यं, वपुर्हज्ज्वलं यशः,
 धनं, धरा-धाम, धियोऽपि कौशलम् ।
 पितुः समस्तं सफलीकरोति वै,
 सुतः स्वदेशार्पित - जीवन - प्रभ ॥”

४०

“न मे क्वचिद् देशहितावरोधिनी
 मतिः परा सम्मतिरस्ति साधने ।
 परिस्थितिं बोध्य तत्त्वानुरागिणा,
 कठोरमार्गाद् विनिवारितो मया ॥”

४१

“शिशुत्वमारभ्य समपसाधनं—
 रदृष्ट - दुःखं सुखधाम जीवनम् ।
 यदपितं देशकृते कृतात्मना,
 त्वया सुतेनास्तु किमप्यदोषितम् ॥”

४२

‘यदुच्यते पुत्रहितप्रकाम्यया
 पिता विधत्ते सुखसाधनान्यतः ।
 समपिते राष्ट्रकृते तन्नूदभवे ।
 किमेतिरिन्दव्यं - सुतेर्मंदजितः ॥”

४३

“समस्तमैश्वर्यं - सुखप्रसाधनं,
 धनं धराधामगतं, स्वजीवनम् ।
 स्वदेशवास्यानल - शान्तिहेतवे
 समर्पितं चापि कलेवरं मया ॥”

४४

जनमनः - प्रतिबन्धकमुद्धत,
 कलुषितं कुटिलाङ्गलशासनम् ।
 असहयोग - बलेन 'जवाहर,
 प्रतिविधातुमसौ स्वयमादिशत् ॥

४५

इत्थं प्रयत्न-विधि-भिन्न-मलोऽपि मोतो-
 लालो विलोक्य सुतमर्पितमानसं वै ।
 मोहं विहाय विधिवृत्तिविदेशिवासो—
 भोगान् जुहाव सहसा नवराष्ट्रयज्ञे ॥

४६

ध्यायन् यदीय परिधानकृते विदेशाद्
 वस्त्राणि यन्त्ररचितानि सुपिच्छितानि ।
 चक्रप्रचालन-विनिर्मित-तन्तु-वासो-
 विभ्राजमानतनुरेष समर्पितोऽभूत् ॥

पर्यङ्कुशुभ्रशयनेऽपि यमिन्दु - गौरे,
 निद्रा सशङ्कितपदा परिसेवते स्म ।
 द्वारस्थितप्रहरिणामवधान - घृष्टां,
 कारामसौ कुटिलकालवशात् सिपेवे ॥

इति नेहरूयशः सौरभे
 चतुर्थः सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

पञ्चमः सर्गः

१

‘जलिया’ नरमेघ-निष्ठुरे,
बहने देशहिते हृतात्मनाम् ।
चरितान्धनुसृत्य भारते,
जन-रोषः परितः समेषत ॥

२

जनरोषः महाहोस्ततो,
बलबुद्धिप्रतिभोमि-सकुलः ।
तटबुद्धमिष, प्रशासनं,
परितः कान्तुमवधंताङ्गत्तम् ॥

३

ननु भारत - शिल्प - शातर्न
 विविधं वस्तु - समूहमात्मन ।
 नगरेषु, जनाश्चतुष्पथे—
 प्यदहन्नाङ्गलदेश - निर्मितम् ॥

४

जयजागरितात्म - चेतना—
 भवशाश्वदाप्रजना सहस्रश ।
 'जनदास्यदिशानिदेशका—
 नजहुर्ज्ञान - गृहानयाङ्गलान् ॥

५

विनय - प्रतिरोध - साधनान्,
 ननु सत्यव्रतिनोऽप्यहिंसकान् ।
 बहुशः । परिषीडनं जना-
 ननयन् मृत्युपथ - प्रशोसका ॥

६

कुटिल - प्रतिकार - निष्ठुरान्,
 क्वचिदातङ्कित - लोकमानसान्
 'निजदेश - गलप्रेह - ग्रहान्
 पुरुषा जघ्नुरयाङ्गलानपि ॥

७

जनमानसमुत्तरङ्गितं , , ,
 नितरा दास्याविमोचनाकुलम् ।
 परिमातुमिवाधिशक्तः , , ,
 ग्रहितो राजमुतोऽथ भारतम् ॥

८

नरनाथ - सुते समागते,
 सहस्राऽऽतङ्कजुषोऽधिशक्तकाः ।
 अपि नाम सुरक्षया जनान्
 बहुशो बन्दिगृहातिथीन् ध्यधुः ॥

९

नहृ - भवनं तदाभवज्-
 जनतान्बोलन - सङ्गमस्थलम् ।
 विपुलं त्रियते स्म यत्र ये,
 मनुजं राष्ट्रविमोचनवतम् ॥

१०

जनकेन समं जवाहरं
 कुटिला बन्दिगृहे न्यवेशयन् ।
 प्रवृत्तिः कलुषात्मनामहो,
 सरसं पश्यति वरु - चेष्टया ॥

११

ननु यस्य वित्तं-ताडिता
 प्रथम वक्तुमहो न शोकिरे ।
 नयनादपगृहे स्थितस्य ते
 व्यमुशन् दण्डविधिः विधिर्वन्ती ॥

१२

नगरं तदभूत् भारते
 युवराजागमन-प्रसंगतः ।
 विनयेन विरोधदर्शनेऽ-
 प्यभवद् यत्र न हिंसनं सत्ताम् ॥

१३

दमनक्रतुरुद्धतः सतां,
 बलिबन्दीगृह-सौषणाहुतिः ।
 विहितो ननु राष्ट्रवञ्चक—
 नगर - ग्राम - गृहेषु, वरमंति ॥

१४

जनहृदि, प्रतिकार-वरापणौ.
 सुपरिक्लिप्त - राष्ट्रमयोदये ।
 समभवद् युवराज-समागमौ.
 धृतमिव ज्वलितौ बहूने सदा ॥

१५

जनमत नवशीर्यसमायुत
 कृतविरोधमवेक्ष्य मदोद्धता ।
 प्रमुख-साहमन दलमिद्धिते
 रगमयन्नभिनेतुमिवाङ्गला ॥

१६

इह मति प्रतिभा-प्रतिभासिते,
 विपुल मान्य-मनीषि जने सति ।
 दलमयोजित - भारत - यशज,
 प्रहितमाङ्गल - देशजनैश्चितम् ॥

१७

अखिलमाङ्गलदेशजनान्वित,
 विपुल भारत-भाग्य-विधायकम् ।
 दलमवेक्ष्य जनान् जननायका-
 असहयोग - विरोधमुपादिशन् ॥

१८

मुम्ब्यापुरे सागर - पोतमध्यात्,
 सत्वागत तत्र तटेऽवतीर्णम् ।
 प्रायोगमालोच्य जना समन्तात्,
 श्यामपक्ष श्वेतदल निनिन्दु ॥

१६

कार्याविरोधेन जना विरोधं
 प्रदर्शयन्तो विपुलद्वाहम् ।
 प्रधात-सम्पात-लसत्तरङ्गं,
 पयोधिमार्या सहसानुचक्रुः ॥

२०

“निवर्ततां साद्वसन ! स्वदेश-”
 दूचुर्जना उच्चतम स्वरेण ।
 तृपादितानां जलसीकरार्द्धे-
 रादवास्तनं नं क्रियते प्रसादः ॥

२१

विरोध-वृद्धि बहुशः प्रदेशे-
 द्वालोक्ष्य दुःशासन-कृत्य-दक्षाः ।
 धाम्नेय - शस्त्रं लंगुडं सुतानां
 रक्तैरसिञ्चन् - मृदु - मातृ-वशः ॥

२२

युक्त-प्रदेशे ननु लक्ष्मणस्य
 पुण्ये पुरे साद्वसनं विरोद्धम् ।
 नेतृत्वमादाय जवाहरस्य
 ज्वारो जग्गुम्मे जनतार्णवास्य ॥

२३

आरक्षिणामाङ्गल शासनस्य
 सहारशक्तयोद्धतमानसानाम ।
 आतङ्कपङ्केन कलङ्किताङ्क
 चुक्रोश रोषान्नगर तदानीम् ॥

२४

कठोरघात शतश समन्तात्
 सताडितस्तत्र जवाहरोऽपि ।
 स्वराज्य यज्ञानलमास्फुरन्त
 स्वदेह रक्ताहुतिभिर्जुहाव ॥

२५

असौ विरोध प्रतिरोध जात
 प्रहार घात - क्षतजाह्णान्ग
 वसतकाले नव - रङ्ग सणा-
 नुरञ्जित कृष्ण इवावभासे ॥

२६

क्षतान् समन्ताद् धवलोशुकेषु
 यशस्विनो रत्नवर्णा विकीर्णा ।
 उपाजनाय प्रचुरात्म - शक्ते
 प्रगाढमुष्मा इव शौर्यवीजा ॥

२७

अचेतनो ममंहतो द्विपद्भि,
 क्षणादसौ भूमितले पपात ।
 प्रहोतुमन्याय - विनाशनाय
 स्वमातुरङ्गुलिव नव्यशासतम् ॥

२८

अहिस्कान्दोलनसङ्गतानां,
 प्रताडनं राष्ट्रसमपितानाम् ।
 मदोद्धतं दण्डधराश्ववारैः
 कलङ्कितं शासनमाङ्गलानाम् ॥

२९

इतस्ततो दण्डपुरप्रपात-
 प्रताडिता अप्यनुयायिवर्गाः ।
 स्वरंश्चतुर्दिग् बिहितावरोधा,
 विरोधिभिः साइमनं निनिन्दुः ।

३०

विचारहेतोरिह भारते तद,
 यत्र प्रयात दलमाङ्गलानाम् ।
 स्वदेशमुक्तिव्रतबद्धचेता,
 स्तत्रैव लोको विदधे विरोधम् ॥

३१

कृतावरोधोऽपि जनं विरोध-
 व्यग्रं विवेकव्यवहारशून्य ।
 यथाभिनेय चरित विधाय
 प्रयातवान् साइमन स्वदेशम् ॥

३२

यथागत साइमने प्रयाते
 क्षुब्धा निकार-प्रतिकारकामा ।
 दासत्वपाशान्निजमातृभूमिं
 मोक्षतु जना पत्नपरा बभूवु ॥

३३

महासभायामतएव तत्रा-
 धिवेशने पितृवर प्रधाने ।
 स्वातन्त्र्यमेव प्रभुशक्ति पूर्ण,
 प्रस्तावित वीर - जवाहरेण ॥

३४

महानुभावं बहुभिस्तदानीं,
 पित्रापि, तत्रोपनिवेशमात्रम् ।
 स्वराज्यमेव प्रथम - प्रयासे,
 प्रस्ताव्यमासीन्ननु भारतस्य ॥

३५

प्रस्तावनान्दोलितमानसानां,
 समक्षमान्दोलन-दीक्षितानाम् ।
 उवाच गम्भीरमुदारवाचा
 प्रस्तुत्यमर्थं समुपस्थितानाम् ॥

३६

विज्ञान - शक्ति - प्रतिभा-धनानि,
 कुल-प्रतिष्ठाजित-साधनानि ।
 दास्येन दग्धानि मनस्विने वै
 कथं प्रयच्छन्ति त मन-वसादम् ॥

३७

अकिञ्चनः काञ्चन-पञ्जरस्थः,
 सिंह पदार्ये बंहुलालितोऽपि ।
 करोति नाद - ध्वनिधर्षितारे-
 वंन्यस्य किं केसरिणः समत्वम् ॥

३८

आत्मापमान, प्रतिभोपहासं,
 भू सम्पदा-स्वर्ण-धनापहारम् ।
 विद्याकलासंस्कृति - सर्वनाशं,
 पश्यन्नसौ दास्यमपीहते कः ॥

३६

चोरे स्वराष्ट्रोद्धरणवर्तयेः-
 प्रतिश्रुतं, दास्य-विमोचनं, तं ।
 प्रस्ताप्यमत्रोपनिवेशमात्रं,
 समुद्धतानां किमु तुष्टये न ॥

४०

स्वाधीनतां चेत् प्रविहाय किञ्चित्,
 स्वीकार्यमाप्येवमविष्यदत्र ।
 मन्ये, तदा भारत भाग्य-लक्ष्मी-
 रमङ्क्ष्यदम्भोधिमनाश्रयाऽऽशु ॥

४१

सदयं-नीतिप्रतिपन्नमुक्त्वा,
 यावयं, मनीषी विरराम सद्यः ।
 स्वत्योऽपि सारस्तु प्रभु बहूनां,
 यथाङ्कुशो मत्तमतङ्गजानाम् ॥

४२

जनेषु गम्भीरवचन-प्रभाव-
 प्रतिष्ठितः सत्र सभाऽऽजनेषु ।
 महारण्ये पावण-च-हरिम्-
 ज्वारोपमान्क्षीतितमानमाभूत् ॥

४३

वचांसि दुःशासन-दास्य-दीना-
 मुद्धतुं मुक्तान्यपि मातृ-भूमिम् ।
 समीक्ष्य कतं ध्य-विमूढ-भावा,
 जनाः सभास्यान-गता बभूवुः ।

४४

भावाथं गम्भीरमुदारवाक्यं,
 सभासदः स्वागत-योग्यमाहुः ।
 तथापि सद्यः प्रतिकायं मार्गं,
 न शेकिरे प्रस्तुतमाग्रहीतुम् ॥

४५

सभापति-प्रस्तुतमेव चान्ते
 स्वराज्यमेवोपनिवेशमात्रम् ।
 उपस्थितं स्वीकृतमायं वृद्धः
 प्रस्तावितेनापि विवक्षितेन ॥

४६

वर्षे प्रदेयं यदि चेद् मदान्धे-
 नं दीयते, राष्ट्र-जनस्तदानीम् ।
 प्रभुत्व - शक्ति - प्रतिपन्नमेव,
 स्वीकृतुं मीशो भविता स्वराज्यम् ॥

४७

सिद्धान्त-नीति-मत-भेद-भव-प्रभात्र -

मन्त-स्थितैक-नव-चेतनया हरन्तः ।

राष्ट्र-प्रबोधनधिया विधिसम्मतेषु,

कार्यक्रमेषु ननु तेऽभिरता बभूवुः ॥

४८

निर्धारितेऽपि समये कलुषक्रियाणां,

गर्वप्रभावितधियाङ्गल-शासकानाम् ।

साऽऽरभ्यरोदनमभूदपि सञ्चितताशा,

प्रस्तावना विधिवशाज्जननायकानाम् ॥

४९

वर्षे गते विपुल-वारिधिवज्जनानां,

रायी-सटे शिशिर-शीतलित-प्रदेशः ।

उष्णत्वमाप नवशशितसमाहितेन

सकल्पितेन महतामधिवेशनेन ॥

५०

तत्रापियेशनमुपेत्य जनाः प्रधानं,

निर्वाच्य संसदि जवाहरमाक्षरेण ।

स्थाधीनतामधिगतप्रभु - शशितमाप्सुं

संश्लेषसञ्चितयत्नेन पुनरिरेजुः ॥

५१

यद् विशतिस्तिथिरियं भुवनामिवन्धा
जातेतिहास - रचना - रसिक - प्रसङ्गे,
यस्यां निष्ठाया हृदि कीलमिवाङ्गलानां
, स्वाधीनता - ध्वजमसौ गगने वितेने ॥

५२

स्वाधीनतादिवसपर्वणि तत्र हर्षात्,
स्वीकृत्य भुवत्तद्दृश्येन पुनः प्रतिज्ञाम् ।
चक्रविधेः सगिनयप्रतिरोधमाज्ञा-
भङ्ग - च भूमिकर-दानविरोधमार्गाः ॥

५३

इत्थं पुनर्वसनचक्रतले विशन्ती
स्वाधीनताग्रहणदपितमानसानाम् ।
शक्तिः सतां कनकयष्टिरिवाम्निदाहे -
, भूयः प्रभापरिचय - प्रखरा बभूव ॥

५४

दर्पान्धबुद्धि-निवशाङ्गलशासनेन,
कारागृहे पुनरनायि जवाहरोऽपि ।
यद् देशदास्यवलने तपसाऽभिघेतुं
शक्ति, बभूव नव साधनसिद्धिभूमिः ॥

५५

इदमभून्नहर्गृहमेधिनां,

चरितमेव तपोव्रतिनामिव ।

विषम - बन्दि गृहेष्वथवा गृहे

विपुल - राष्ट्रहितं परिचिन्तनम् ॥

-

इति नेहृष्यशः सौरभे पञ्चमः सर्गः

—

नेहरू-यशः-सौरभम्

पठः सगेः

१

अतिदादण-दुःख - दुसर्हा,
 सहमानो वपुषाऽपि यातनाम् ।
 अभजन्-जरयादितो मृगं,
 जनकः क्षीण - कलेवरो रजम् ॥

२

अयसेव विनिमित्तं ततो,
 जरया तस्य कलेवरं गदः ।
 ग्रहणार्थमुपाक्रमच्छलात्
 तमसा राहुरिवन्धवीं द्युतिम् ॥

३

अवलोक्य तनुं महामते.,
 सहसाऽसाध्यरुजा वशीकृताम् ।
 अपि दारुण - दण्ड - भीषणा,
 अजहु बन्दि-गृहात् - तमाङ्गला ॥

४

ननु मातृभुव कृते सुतो,
 विषम बन्दि - गृह समाश्रयत् ।
 इह रोग - निपीडित. पिता, -
 कतमो वेद विधे विडम्बनाम् ? ॥

५

अलकेश्वर - सद्य - सन्निभे,
 भवनै-भव्य-विभूति भास्वरे ।
 मुदमाप मनो न मानिन',
 सुत-बन्दी-गृह-वेदनाङ्कितम् ॥

६

कथमप्यधिशसकाजया,
 प्रति मुक्तो, भवनं जघाहरः ।
 प्रहितः पितरं व्यलोकयद्
 - मलिन चन्द्रमिय सपा - क्षये ॥

७

बिबशः, शयितो रुजादित

शयने, देशहिते समर्पित ।

मदमत्त - मतङ्गजान् बभौ,

विदलन् धान्त इवोप्रकेशरी ॥

८

पितरं परिवीक्ष्य वेदना,

सहसा व्याकुलमानस सुतम् ।

अकरोदवशं महोत्सलं,

विषमज्वार इवाम्भसां निधिम् ॥

९

सः विलोक्य विपत्तिमागतं

परिलिप्तोऽपि जहौ न धीरताम् ।

न तिमिरिङ्गित - पुच्छ - पातने,

अजति व्याकुलतां पयोनिधिः ॥

१०

अनयत् स, हि लक्ष्मणं पुरं,

पितरं व्याधिवशाच्चिकित्सितुम् ।

प्रतरन्ति सयत्नमर्णवं,

विपदा, धैर्यधना, न रोदनं ॥

११

विधिना विहिते भिषग्वरं,
 निखिले व्याधिविनाशकोद्यमे ।
 पितरं, ननु मृत्युरग्रही-
 दयकालो दुरतिक्रमो नृणाम् ॥

१२

चिरसञ्चित - भूरि - वंभवं,
 प्रथम राष्ट्रकृते समुत्सृजन् ।
 ननु नश्वरदेहमप्यसौ,
 धरणेष्वस्य यशोयनोऽप्यतु ॥

१३

प्रति-शोक-समाकुलं कुलं,
 नहरुणामभवत्त केवलम् ।
 ननु भारत - मातृभूरपि,
 व्यथया संहरुदेऽप्युभि भुंशाम् ॥

१४

जनकस्य विषोग-सागरं,
 कथमप्येष ततार दुस्तरम् ।
 दधिता-क्षय-रोग - भीषणं,
 हृदये बन्धमिवापतत् पुनः ॥

१५

कठिने जनमुक्ति-सत्पथे,
 विषमेऽप्यार्यमुतानुसारिणी ।
 कमलाप्ययताजन - प्रिया
 प्रबलान्दोलनकारिकाऽभवत् ॥१५॥

१६

निज - देशविमोचन - घत
 स्वजनैरेव सह, प्रबुद्धया ।
 मयलाजन - जागृतिस्तया
 विहिताऽऽन्दोलन-बद्ध - चित्तया ॥

१७

कठिने प्रतिकार वर्त्मनि,
 विषम-स्थान-नियोजित-क्रियाम् ।
 प्रबलाङ्गलशासका व्यधु,
 बह्वृ ता बन्दि गृह - प्रवासिनीम् ॥

१८

प्रबला-बलमुपमात्मनो,
 हृदये सद्वर्ती दिधिभया ।
 जननी - विषमार्गलाभता
 वतपद् देहलतामलङ्कृताम् ॥

१६

समये विगते शनं शनः

कमला कोमलकान्त-दर्शना ।

अधिशक्तकरोय - दण्डिता

नितरां क्षीण - कलेवराऽभवत् ॥

२०

स्वजनः पतिरन्यमान्धयो

विषमान्दोलन-दण्ड-यन्दिनः ।

समय नहि लेभिरे मना-

गनुसन्धातुमवाञ्छित-स्थितिम् ॥

२१

वटिन-धम-शक्ति-विशतं,

प्रतिरोध-क्षमतापवञ्चितम् ।

कल - काञ्चन - पट्टि - सुन्दरं,

नव-वेह विदधे क्षयो गृहम् ॥

२२

विहिता समयेन ये क्रिया,

मुपसन्तोष महीदहा ऋतो ।

समयापगमे कृतिः सता,

धम एव प्रतिहार - निष्कृता ॥

२३

अनिशं क्षय-रोग-राहुणा,
 प्रसिता चन्द्रमस प्रभेव सा ।
 नलिनी मलिनेव घमंणा
 कमला क न चकार चिन्तितम् ॥

२४

नवनीत-मनोज-मन्दिरं,
 सहज क्षीण-कलेवरं बभौ ।
 जलसेचन - वञ्चितो यया
 तपने कोमल - बन्धु - जीवन ॥

२५

कमला क्षय - जजरीकृता,
 हरिणी केशरिणेव मर्दिताम् ।
 अवलोषय जवाहर प्रिया
 मवशो व्याकुल मानसोऽभवत् ॥

२६

निजराष्ट्र - विमोचने रत ,
 सहसा वीक्ष्य प्रिया विषदगताम् ।
 रण - दुर्मद - धीरि - विग्रहे,
 व्यथितः पाश्वंहतो रयोव स ॥

२७

परिमोचयितुं मनोदधे,
दयितां रोगवशीकृतामसौ ।
करि - यूयपतिः प्रयत्नतः,
करिणौ पङ्कनिमज्जितामिव ॥

२८

स नयन् नयन - प्रभामिव,
गृहिणीमार्य-सखीं यशस्विनीम् ।
प्रययौ रुजमुग्रमदितुं,
'नहरुः' 'स्वीट्जरलण्ड' - मेदिनीम् ॥

२९

नवजीवन सेचन-क्षमा,
प्रकृते रम्यकलास्थली मही -
हिमशीतल - सौम्य - बीजनं,
रमयन्ती जनमानसं बभौ ॥

३०

परितो हिमशुभ्र-सानुभिः,
मधुरैः शीतलवारि-निभरैः ।
नवजीवन - दायिसञ्चरत्-
पवनैः पावप्रतीय सान्त्वान् ॥

३१

मनसा च कलेवरेण च,
 ध्ययितान् विश्वजनान् यशस्विनी ।
 जननीव निजाङ्कुमागतान्,
 कुरुते स्नेह - रसंगत-श्रमान् ॥

३२

अपि सञ्चित सर्व-साधना,
 प्रकृति मङ्गलदायिनी तदा ।
 कृपणेव बभूव निष्ठुरा,
 दयिता - जीवन रक्षणे नृशम् ॥

३३

करुणाघरुणालपोऽप्यसौ,
 जगदीशो देयनीय-दर्शने ।
 न बभूव दयालुहृद्भव-
 स्थिति-सहारकरो जवाहरे ॥

३४

विपरीत-विधौ सुधा-रसो,
 विषवद् मिश्रमरित्वाभाचरेत् ।
 चलतीव मति, कृति. सतां,
 कुरुते निष्फलमर्थ - दर्शनम् ॥

३५

अचिरादनुभूय जीवन —

प्रभव भोगमनन्त-वैभवम् ।

निजराष्ट्र - कृतेऽपिताऽप्यसौ,

प्रतिपेदे ह्यविनश्वर पदम् ॥

३६

विषमे जन - मुक्ति - यत्नंनि,

प्रतिभा सम्बलमायंकर्मणः ।

अहरन्ननु पश्यतोहरः,

सहसा क्रूरविधि मंनस्विन ॥

३७

जगतस्तिमिरापहरिणो,

नेहृ-वेश कलानिधे कलाम् ।

विधिराहुरसौ रूपाऽग्रहीत,

सहसा लोक-विलोचन-प्रभाम् ॥

३८

अपहाय सुरेन्द्र-मन्दिर.

सुरकन्येव ममागता महीम् ।

स्वगुणाजित - सत्पथे यशो,

विकिरन्ती पुनरुदयौ दिवम् ॥

३६

जनदारप कलङ्क - मोचन-

प्रतिनोप्यायं - पथानुवर्तिन ।

प्रतिमा बिधिना विलुण्ठिता,

प्रतिभा दुर्द्धि - बलोजसामिव ॥

४०

पयिकान् जन मुक्ति-वर्त्मनि

प्रययौ सदिशतीव साऽम्बरम् ।

स्थितिं कणमश्व - जीवन,

अधित वै चिर धूम-सञ्चयात् ॥

४१

कान्ता गात्र सखमरिखा मृत्युना मुक्तजीव-

सालिङ्ग्यान्तविकलमवश मोहमापद्यमान ।

अद्धापुष्प समरमुद्गदे मुक्ति-सशाम सोमि,

पत्न्यै प्रीत्या कण-मनस , सोऽप्ययत् साधु नेत्र ॥

इति नेहरूयश सौरभे षष्ठं सर्ग ।

)

नेहरू-यशः-सौरभम्

सप्तम् सर्गः

१

अर्धाङ्गिन्या विषोगेन,

व्याकुलोऽपि स धीरताम् ।

न जहौ वज्रपातेन,

गिरिर्दिव गौरवम् ॥

२

भार्या प्राणप्रियामार्या,

विना जीवन - संगिनीम् ।

अभूदन्तव्यं यापनः,

पक्षाहत इव द्विजः ॥

३

पुत्रो मातृवियोगार्ता-
मेका मेकाकिनीमपि ।
विदेशं - प्रपद्यता
मध्येतुं प्रियदर्शनीम् ॥

४

स्थित - प्रज्ञात्वमापन्नो,
निर्ममः - सुखदुःखयोः ।
प्रणत प्रक्रियां भेजे,
योगिनामात्मदर्शिनाम् ॥

५

प्रकृति - प्रथयोपेता,
जीवन प्रक्रिया बुधान् ।
विबुद्धान् सम्पदा पदभिः,
नम्रमोहयति क्वचित् ॥

६

इन्द्रिय - व्यवसायेभ्यो
विषयेभ्यः पराङ्मुख ।
अकरोत् कर्मयोगीव,
निरीहो जीवन-क्रियाम् ॥

७

मनो-बुद्धि-यवः-प्राण-

शरीरश्चम - शक्तिभिः ।

तितित्तिरिव चात्मानं,

चक्रेराष्ट्र - समपितम् ॥

८

साहसेन च धैर्येण,

पौरुषेण परन्तपः ।

समूदुष्य - विचारेण,

जन - सम्मान - भाजनम् ॥

९

विदेनाद् देशमागत्य,

ददर्श ध्येय - मानसान् ।

पुत्रान् स्वर्णान्धागो,

शोणितान् धमजोपिन ॥

१०

पदपातगो विदेनेषु

शब्दं जन सेवनाम् ।

धधुन् लिप्पमगा श्रीः

ददेते जन - शोणनम् ॥

११

अतः साम्राज्यवादेन,
 घृणापन्न - धर्म्याकुलः !
 राष्ट्रोद्धारं प्रति प्राप्तो,
 बभूव व्यग्रमानसः ॥

१२

संस्थितो भारतीयानां -
 सत्तो मानस - मन्दिरे ।
 दत्ताध्यक्षोऽभवद् भूयः
 श्रेयसे देशवासिनाम् ॥

१३

राष्ट्रोद्धार - प्रवृत्तानां,
 युना हुदय - नायकः ।
 अभूदापन्न - सम्मानो,
 विचाररत्न - शान्तिभिः ॥

१४

त्रिवेकशक्त्या सन्मार्गं,
 दशमं स्वार्थुर्गोपयतः ।
 अभूत् सर्वत्र सञ्चारि-
 प्रकाश - स्तम्भ - सन्निभः ॥

१५

धारासभा - प्रवेशस्युः, निर्णयं कृतवानसौ ।
साध्ये, दत्तधियो, धीरा,
नैकस्मृषत, दक्षिनः ॥

१६

जवाहर प्रयासेन, राष्ट्र-सेवा-समुद्यतान् ।
भ्रातृलाशातुपमरान्, तान्,
जनतां, निरवाचयत् ॥

१७

सूत्र - धारेषु सर्वत्र, राज्यपालेषु शासने,
मन्त्रिणां परिपञ्चिता,
दाह्योपितु - समा, तदा ॥

१८

भ्रातृलाः शक्तिसम्पन्नाः,
राज्यपालास्तु मन्त्रिणाम् ।
प्रयासं, निष्फलीचक्रुः-
रुजीर्णं, भोजनं यथा ॥

१६

द्वितीये विश्व - संग्रामे
 राष्ट्रमाङ्गल^१ शासका ।
 नियोज्य क्षोभयामासु,
 जनता - मानसोदधिम् ॥

२०

धारा - सभागता सर्वे,
 मन्त्रिणो निजमुद्यमम् ।
 समन्यन्ताऽऽङ्गलैरेव,
 शासकं निष्फलीकृतम् ॥

२१

कारागारस्य - वीराणां
 मुक्तये मन्त्रिभिः कृतं ।
 आदेशंस्तीव्रतां यात,
 ॥ सघर्षं पुनराङ्गल ॥

२२

राज्यपाल - प्रभावेण,
 प्रक्रिया मन्त्रिणामियम् ।
 मुक्त - प्राप्ते विहारेऽपि
 ! द्यौम - पुष्पायिताऽभवत् ॥

२३

आलोष्य व्यर्थंतां शक्ते,
मन्त्रिण पदमत्यजन् ।
किं नाम महतामप्रे,
सम्मानादधिक भवेत् ॥

२४

सत्याग्रहे पुनर्पाति,
बारागार जवाहर ।
विरमन्ति न बाधाभिः
साधव साध्य - दर्शिनः ॥

२५

धन्ये पि बहवो वन्द्या,
नेतारो बन्दिनोऽभवन् ।
दाणोत्सीडा हि सत्तारे,
मणयो यास्ति गौरवम् ॥

२६

दुर्जेषां शक्तिमाधिर्य
जायते सहस्राङ्गनाम् ।
आहम्यान्निनीःषाहे,
साध्यायं पानयन्निव ॥

२७

पथस्यांश्चूलांयन्तीवा ॥
 वरोधास्तस्य वाहिनी ।
 साम्राज्य-क्षोभयामास,
 चक्रवात्येव , सागरम् ॥

२८

पूर्व - साम्राज्यदेशान् वं,
 पराजित्य , प्रवेष्टुम् ।
 ग्रहदेश समाक्रम्य
 भारत सास्पृशद यदा ॥

२९

जापान - प्रतिरोधार्थं
 भारतीय - जनोद्यम
 आङ्गलानां हितायासीद
 मज्जतामुडुपो , यथा ॥

३०

विहयात स्वायत्तधाने,
 प्रहयात , चञ्चिलस्तदा ।
 भारते सर्वे वर्गाणा-
 मभूत् सगठनोत्सुक ॥

३१

अतः सत्याग्रहे सर्वान्,
 वन्दितो राष्ट्र-नायकान् ।
 विवशाः शासका धीरा-
 नमुञ्चन्, मुक्ति-सैनिकान् ॥

३२

शासकाना निवेशेन,
 भारत सान्त्वयन्निव ।
 क्रिप्सायोगः समायातः,
 संधातु जन-नायकान् ॥

३३

राष्ट्र-स्वाधीनता हेतोः
 प्रस्तावं स्वार्थ-सञ्चितम् ।
 न स्वीचक्रुर्महात्मानो,
 नेतारो दूरदर्शिनः ॥

३४

समीक्ष्य प्रस्तुत तत्र,
 क्रिप्सेनापि जयाहर ।
 मधुलिप्तमेसी मेने
 प्रस्तावं विषमौदकम् ॥

३५

महायुद्ध - घनस्पन्दि -
 स्वाति - विन्दु - समाहिता ।
 क्रिप्स - प्रस्तावना शुक्ति,
 नाफलत् स्नेह मोक्तिकम् ॥

३६

द्यश्च - प्रस्तावित सर्वे,
 भारतीयेतिररुतम् ।
 बुभुक्षितंरपि स्वस्थं
 द्वंषित भोजन यथा ॥

३७

द्यल-प्रचारिता प्रीति,
 सदा लोक विनाशिका ।
 कालिमा-भालिका कापि
 पिकाकालिक - काकलि ॥
 (त्रिगुल बध)

३८

क्रिप्स प्रस्तावना भङ्गा
 दाङ्गलानां प्रतिक्रिया ।
 असयत - बचो - द्यप्रा,
 भूतोन्मत्त - प्रतापना ॥

३६

जापानाक्रमणात् अस्ता,
अपि श्वेताङ्गशासकाः ।
न प्रदातुमुरीचक्र,
भरितस्य प्रशासनम् ॥

४०

समन्तादुग्र - संघर्षे,
प्रतीकार - प्रवर्धितम् ।
जनरोष विलोषयासन्,
नेतारो ध्वग्रमानसाः ॥

४१

'मुम्बई' नगराहूने,
कांग्रेसस्याधिवेशने ।
नेता गांधी' जनानूचे,
राष्ट्रमुद्बोधयन्निव ॥
(पाप-बन्धः)

४२

आगतो भारतीयानां,
समयः सुप्रतीक्षितः ।
चिरात् पोषित - वृक्षाणां,
यथेक्षित - फलोदयः ॥

४३

धुनेतोय मनः सम्पक्,
 स्वरोऽयं मेऽतरात्मनः ।
 अन्तिमे राष्ट्र-सघर्षे,
 युज्यतां युज्यतां जनैः ॥

४४

चिरकालात् प्रयत्नेन,
 शान्ति-संग्राम-सञ्चितताम् ।
 अहिंसा - शक्तिमाश्रित्य,
 सघर्षे विनिपुज्यताम् ॥

४५

यदि चेन्न प्रयच्छन्ति,
 शासका राष्ट्र - शासनम् ।
 स्वाधिकाराय युद्धध्व-
 मेद्विपन्नोऽप्यहिसया ॥

४६

‘निष्फलीकतु’मुद्विग्नाः,
 शासका. प्रवृत्त-क्रियाम् ।
 अकुर्वन् धौर्दन्तो धीरान्,
 निशायां राष्ट्र-नायकान् ॥

४७

जवाहरोऽपि सहसा,
 निशायामेव, शासकं ।
 गृहीत्वा प्रहितो दुर्गे,
 दक्षिणाऽहमदे - पुरे ॥

४८

जनता मानसोदयेण,
 सदृढोऽन्तावहिसया ।
 दण्ड - नीति - प्रहारेण,
 भानो दुष्टं प्रशासकं ॥

४९

मीत्वा राष्ट्रद्विषां शक्ति
 योराणां शान्ति सिद्धिता ।
 साहिता सहस्रोत्तम्यो,
 खण्डितेवारि - मदिनो ॥

५०

तामाधिर्य जनं दृष्टं,
 रणध्वनी प्रसारिता ।
 ताण्डवं बुध्नी चरं,
 तानूनां भीतिवर्धनम् ॥

५१

पथ - प्रदर्शनाभावे,
 लोकः सन्मार्गं वञ्चितः ॥
 मनस्स्वाधीनतां त्यक्त्वा
 भेजे, स्वाधीनता-पथम् ॥

५२

धारयन्तो महद् धर्म-
 मोजसा साहसार्चिताः ।
 दासता-तामसादार्या,
 मुक्तये येतिरे भृशम् ॥

५३

मुञ्च भारतमुद्घोषे,
 घोषयन्त. समन्तत ।
 ग्राहरन् परितः क्रुद्धा,
 जना जीर्णं प्रशासनम् ॥

५४

भोषयन् परितो देश-
 द्रतो लोकः प्रशासनम् ।
 नन्दयन् मातरं तीव्र-
 शक्तिरूपां विचङ्गमे ॥

५५

सञ्चार - साधनाऽऽक्षा-

प्रतिष्ठान - गृहाण्यपि ।

अभूवन् नद्य - हृद्यानि,

जनरोषाध्वरानले ॥

५६

दीप्तं स्वाधोनता-दीपं

राष्ट्रस्नेह - परिप्लुतम् ।

वीराः शलभतामापु -

रालिङ्गन्तः सहस्रश ॥

५७

प्रान्तीयता विभ्रम-धर्म-कुल-प्रतिष्ठा-

भेदं विहाय जननीमिष जन्म - भूमिम ।

सम्पूज्य, जीव-कुसुमाञ्जलिभि सहर्षं,

स्वाधोनता - प्रतमनुष्ठितमार्ग - वीरं ॥

५८

क्रा.ति-प्रयासवमने सत्तु शासकानां,

हिमातति वितनुते स्म नवीप्रशक्तम् ।

दीप्तानसप्रशमनाय कृताऽविवेका-

राज्याहुति ज्वंसनमुज्ज्वलितं करोति ॥

५६

जाता मनस्विजन-शौचं समर्चिताङ्गा,
 रक्ताभिषेक - रचिता नव-राष्ट्र-तीर्था ।
 प्राणाहुति क्रतुभिराप्तयशा जनौघो,
 यत्रानुहोन्निखिलमार्थंभुवस्तु वास्यम् ॥

६०

वीराणां रणनीति-राष्ट्ररक्षणा-स्याग-प्रसंगो महान्
 लोकालोक-विवेक-बोधनपथ-प्रस्थान-बाधा सताम् ।
 मातुर्दास्य-विमुक्ति-बद्धवचन-व्यप्राप्तमनां भावनाऽ-
 प्युन्मादप्रशमेन सार्धंमखिलं सिद्धं विदेशि-प्रभो ॥

इति नेहरूयशः सौरभे सप्तमः सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

अष्टमः सर्गः

१

असह्य-जीवनुदरे निवेद्य

कालो यदा तृप्तिमुपाजगाम ।

तदा महाविश्वविनाश - युद्धो-

न्माद शशामाप्यधिनायकानाम् ॥

२

ध्वस्तोऽणुविरफोट-यशाद् विपन्नो,

‘जापान’ देश सहसा पपात ।

व्यादाय कालो मुलमट्टहासं,

यंत्र स्थिता मानयतामलौढ ॥

३

स 'हिटलरः' क्रूरतमोऽधिनेता
 युद्धानले विश्व-जनान् प्रहित्य ।
 ध्वसावशेषेषु यथा विलीन्,
 श्वान्ते, कया सर्वंगता धरण्याम् ॥

४

श्रान्त रणाद् विश्वमतं समन्तान्-
 न केवलं शान्तिपर बभूव ।
 समर्थयामास विदेशि-दास्याद्,
 विमुक्ति - संघर्षमपि प्रजानाम् ॥

५

पराजयाच्चचित् - शासनस्य,
 निर्व्याचनेन श्रमजीविनां घं ।
 प्रशासनं विश्वमतानुरूपं,
 द्विटेन - देशस्य पद प्रपेदे ॥

६

स्वजन्मभूमेः परतन्त्रतायां,
 शान्तिः कथं स्यादिति संविचार्य ।
 प्रशासकं भरतनायकानां,
 मुक्ति-प्रसंगो विहितस्तदानाम् ॥

७

बन्दीगृहादेत्य वहि वंदान्यो,
जवाहरो हर्षित मानसानाम् ।
अभूत्तदाऽऽनन्दकरो जनाना-
ममाक्षये क्षीण-तनु यथेन्दुः ॥

८

प्राप्तुं प्रयेते पुनरोत्थितानि,
स्वाधीन - देशोचितमङ्गलानि ।
विपत्ति-बाधा-विहतान्यपीष्ट-
कार्याणि धीरा न परित्यजन्ति ॥

९

संपारिते संसदि शासकानां
विधेयके भारत-दास्यमुक्तेः ।
प्रतिक्रियाभूदभिनन्दनीया,
क्रिया सती विश्वमनोभिरामा ॥

१०

यदा स्वदेशे जनमुक्तिहेतोः
नेतार आसन् परितो निमग्नाः ।
आसौत् तदा धर्म-विरोध-वृद्धि-
। . . . . . द्यस्तं दलं 'मुस्लिम-लीग' नाम ॥

११

इस्लाम हिन्दु - द्वयमार्यधर्मं
 राष्ट्र-द्वये भिन्नमतं जनेषु ।
 उदघोषयन् मुस्लिमलीग-नेना,
 विभाजनं मातृभुयो ययाचे ॥

१२-

धर्मो धरायां जलमानसानां,
 भवेत् सदा जीवन-दर्शनाय ।
 अभूदसौ 'मुस्लिम लीग'-दृष्ट्या,
 राष्ट्रीयतायां प्रथमं प्रतीकं ॥

१३

प्रशासका यत्नपरा अपीमां
 निरंकुशां 'मुस्लिम लीग' कृत्याम् ।
 धर्मान्धहिंसा - व्यभिचार-दशा—
 सहो वशीकर्तुं सिमे न शक्नुः ॥

१४

तदाङ्गले संसदि शासकानां
 प्रस्तावितैर्नैव विभाजनेन ।
 -राष्ट्रीयता, संस्कृतिरायंभूमेः,
 -विवर्णिता-श्रावस्त-सम्बितापि ॥

१५

विखण्डितायां निज-मातृ-भूमौ,
 बभूव सद्यः स्वगृहं विदेशः ।
 यतो हि धर्म-व्यवहार-शून्याः,
 क्रूरा व्यधु बन्धु-जनैषु हिसाम् ॥

१६

अभूत् सतीत्वापहृति, जनानां,
 भू-सम्पदा - मानघनापहारः ।
 विभाजनाय प्रियमातृभूमेः,
 पिशाच-बुद्धिः सहसायतीर्णा ॥

१७

धर्मान्ध-लोकैरभिताडितोऽन्तः-
 पीडां दधानोऽल्पमतो जनौघः ।
 उपाजित-पितृजनैः स्वगेहं
 त्यक्तुं समन्ताद् विवशो बभूव ॥

१८

त्यक्त्वा धरां, धाम-घनानि, धीरा
 धैर्यं समालम्ब्य, जना-विपन्नाः ।
 विप्लव-तप्ता निज - दान्धवानां,
 भयादभूवन् दारणायिनो, हा ! ॥

१६

स्वाधीनता-सागर मग्ननोत्थं,
जातीय विद्वेषयिष करालम् ।
बङ्गस्य, वं पञ्चनदस्य सिन्धो ,
पपुर्जना मुक्ति सुधारसार्थम् ॥

२०

निधाय नेहे चिरमित्र-भेद,
विधाय राष्ट्र विकृताङ्गभङ्गम् ।
मुमोच या द्वेष - विघापिकाङ्क्षो,
नीनिदुःस्ताऽऽङ्गल-शासकानाम् ॥

२१

पयोधि-वर्णं ग्रह-भूमि ययं
क्षिप्टे च बाणोन्दु - तिषावगस्ते ।
ध्वान्तं विहाय स्फुटितो निशीथे,
स्वाधीनता-स्वर्णमय प्रकाश ॥

२२

महोत्सवे भारत-राजधान्या
जवाहरो धुर्यंतमस्तदानीम् ।
देश-प्रतिष्ठा पुनरुमिनीषु,
प्रधान-मन्त्रित्वपद प्रपेदे ॥

दाम्य-प्रतीक, ध्वजमाङ्गलानां

देशे पसार्यास्तमित प्रभावम् ।

स्वाधीनता - सूर्यमिवोदयन्त,

राष्ट्रध्वज धन्यतमो - वितेने ॥

राष्ट्रध्वज लालकिले'ति दुर्गे

समुन्नयन् देशजनानुपेतान् ।

प्रधानमन्त्री नव-राष्ट्र - भक्ति,

समृद्धिमैक्यं च बलं यथाचे ॥

सम्बोधयन् राष्ट्रमसौ मनस्वी

श्रद्धाञ्जलिं भारत भूजनेभ्यः ।

समर्पयामास समानमार्गं

स्वातन्त्र्यं यज्ञज्वलने हृतेभ्यः ॥

"सदाभिवन्द्या ममरा इवते,

महानुभावा पुरुषा धरण्याम् ।

येषां क्षिरं रक्तकृताभिषेकां,

स्वाधीनतामद्यजना प्रवापुः

२७

ते चापि वन्द्या नितरां कठोरं,
 दण्डेरभीताः खलु शासकानाम् ।
 दास्यं जनन्या परिहर्तुं-कामा,
 ये प्राहरन् शासनमाङ्गलानाम् ॥

२८

सत्याग्रहं, सत्यपथं, मनस्वी,
 जनानहिंसामुपदिश्य लोके ।
 यो भारते दास्य-तमो जहार
 नुमो हि त 'मोहनदास'-चन्द्रम् ॥

२९

यदद्य सन्तापशतैरधाप्तं,
 स्वाधीनता-रत्नमिदं दुरापम् ।
 निरस्तरे शक्ति - समुच्चयेन,
 अमेण तच्चापि सुरक्षणीयम् ॥

३०

अहिंसया सत्यपथं अजडि,
 मंदैवयमार्यैरुपपादितं तत् ।
 जातीयः - विद्वेष-विषानुलिप्ता
 हिंसा कथङ्कारमपाहरेद् वं ? ॥

३१

विहाय भेदं, बहुधर्मजाति
प्रसूतमार्या निजमातृभूमे ।
चिर प्रतीक्षाजितमुक्ति निद्धे
समुद्यता स्यु परिरक्षणाय ॥

३२

प्रशासन भाग्यदयं रक्षः-
विधानदक्ष भविता तथैव ।
प्रयुद्ध-लोका स्वयिवेक शक्त्याऽ
न्योऽयं यदालम्ब्यनतत्परा स्यु ॥”

३३

करं समन्तात् करवाल-सुत्पै,
जपस्वनरेव सहोद्यतस्ते ।
प्रधानमन्त्रि - प्रतिपादितो तां,
समर्थयानामुरिव प्रतिजाम् ॥

३४

सर्वत्र, देशे नव-राष्ट्र-सूर्यो-
दयप्रभा-मण्डल-मण्डितानाम् ।
मम सरोजानि विजातमापु,
स्वाधीनतामोदजुषा जनानाम् ॥

३५

मनोहरः पुष्पस्ततावितानं-
 रत्नशृङ्गं मङ्गलतोरणार्घ्यः ।
 व्यपुर्जनाः स्वागतमुत्पताकः,
 स्वाधीनताया बहुशोऽर्चितायाः ॥

३६

निकेतनान्पुन्नत-केतनानि,
 द्वाराणि पुष्पावलि-सज्जितानि ।
 जनार्णवज्वार - भराणि रेजु,
 रम्यानि वै भारतराजधान्याम् ॥

३७

आवाल-वृद्धा प्रमदा, मनुष्या-
 ग्रामे च देशे नगरे प्रसन्नाः ।
 जय-स्वनैर्विगाज-कर्णकुम्भा-
 नापूरयन्तो विजङ्ग गृहाणि ॥

३८

घनस्वना उत्लसिताः समन्ता-
 दम्भः - कर्णं मङ्गलमुत्किरन्तः ।
 वर्षाघना. स्वागतमाहुरर्च्यः,
 स्वाधीनता-पर्वणि पुष्पभूमेः ॥

३९

बहन् सुगन्धि, नव गन्धवाह-
 स्तरङ्गितान्त करणो जनानाम् ।
 मन्द विसर्पेणकरोदमन्द-
 मानन्दमुल्लास-रस-स्तुतानाम् ॥

४०

प्रसन्नतोषा यमुना प्रफुल्ला-
 रविन्दनेत्रा विहगस्वरेण ।
 स्वसधीनतामोदमुदोरयन्ती,
 तरङ्गभङ्गेरिव नृत्यति स्म ॥

४१

विद्युद्वितान - प्रचुरप्रकाश-
 प्रभाविता ध्वान्तमयी निशाऽभूत् ।
 क्वचिद्विस्तोना, ननु कौशिकानां
 निद्रावसान - ध्ववधान - हेतु ॥

४२

प्रकाश - पुञ्जेन परिष्कृतानि,
 हर्म्याणि रेखु नव-सज्जितानि ।
 तत्रागनानामिव देवतानां,
 पानानि दिश्य प्रभयाऽचितानि ॥

४३

विद्युद्भिरासोक्ति-राजधानी
 विम्बं बभौ धारि कलिन्दजया ।
 विद्योतिता नीलमणि - प्रभाभि ,
 पुरी बलेरस्सवमागनेव ॥

४४

साहित्य-संगीत रस प्रवाहे,
 निमज्जनान्वित-मानसानाम ।
 भ्रान्तय रात्रि विवशा ध्यरसो
 दुल्लामलास्योद्यत मानवानाम ॥

४५

आकाशो मेघजालं धरणिरभिनवेरड कुरेरञ्चिन्तोर्भो
 गन्धाढ्योऽम्भ कणाद्र सरसजनमनो मोदयन् वाति वात ।
 लोकश्चामोदमत्त पिबति रममय रथंकाश्चस्रार
 देश स्वाधीनताया विजयरसभर स्वागत व्याजहार ॥

इति नेहकृपण सौरभे अष्टम सर्ग ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

नवमः सर्गः

१

समुद्धरन्, शासनसूत्रमाहूतं-

विपन्नमाशोषण-अजंरीकृतम् ।

चदर्शं देशं ननु पश्यतो हरैः,

प्रवञ्चितं लून-समप्र-साधनम् ॥

२

चमुन्धरा या सुधयाभिसिञ्चिता,

सदान्नपूर्णा, नवशस्य - शोभना ।

सुदीर्घ-दास्येन जनैरुपेक्षिता,

ह्यभूदसौ भाग्यवशादनुर्वरा ॥

३

विदेशि-दास्य-प्रभवा दरिद्रता
 मय स्वदेशादपनेतुमिच्छता ।
 अनेन कमप्यधिकार दर्शिता,
 कृत विकासोन्मुखमस्य शासनम् ॥

४

वितोष्य-दास्य निशा बहिष्कृता
 स्वतन्त्रता भास्करमुद्यत तत ।
 सरोज लक्ष्मीरिव देश-सम्पदा,
 स्वय विकासो-मुखतामुपागता ॥

५

स संविधान, जनमङ्गलप्रद,
 नव-प्रजातन्त्र पथ-प्रदर्शकम् ।
 अकारयद् भव्यमुदार-दर्शनं,
 समन्वयन् विश्वविधि मनीषिभि ॥

६

स लोकनिर्वाचितशासन-क्रिया,
 सभासु सम्यक् प्रविभज्य पञ्चसु ।
 स्वदेश-भाग्योदयदर्शनाय वै,
 अकार सोपानमिव प्रशासने ॥

७

विलोकयन् मत्स्य-नय प्रभावितान्,
समस्त राष्ट्रान् भुवने नवोदितान् ।
समेत्य बाहुद्व-सभामुपादिशज-
जनान् सहास्तित्व-सुभावनामसौ ॥

८

निरन्तर स्वार्थवशाद् विभाजितान्,
विलोचय देशान् ननु वर्गं वन्दिनः ।
नयन्नसौ मध्यगतेन वर्त्मना,
स्वदेशमार्गो निरपेक्षतां बधौ ॥

९

अचिन्तयित्वा निज-पूर्वदासता-
मुपेक्ष्य, देश-प्रतिमा-विक्षण्डनम् ।
सदस्यतां राष्ट्रकुलस्यसौऽग्रहीत्,
क्षमा सतामुच्चगुणाग्रवर्तिनी ॥

१०

रणोत्तर विश्व-हित-प्रदर्शकं
स राष्ट्रसंघं बहुशो विमर्शयन् ।
सदस्यमुत्थान-पथ-स्थितं व्यधात्
स्वदेशमार्गा सहयोगिन सताम् ॥

११

स जातिवर्गाग्रहमुक्तमुद्रतं
 प्रशासनं लोक हिताय सददौ ।
 समाज-संकल्पित साम्य-भावना
 पुपोष, कुर्वन् दलिते दयामसौ ॥

१२

नदी-जलोघाननिश समुद्रतान,
 बबन्ध विध्वंस-दिशा-निदेशकान् ।
 न केवलं ये कृषि-सेचन-क्षमा
 बभूवु रेतो जनकास्तु विद्युताम् ॥

१३

निपन्त्रितेनैव जलेन, विद्युता,
 च राष्ट्र-शक्तिः प्रसरत्वमागता ।
 जना अवापुः धियमुद्यमाध्या
 धरा बभूवे नव शस्य-शोभिता ॥

१४

-यशोधनोऽज्ञानमहानिशातमो,
 विनाश्य विज्ञान-मुष्ठाकरेण स ।
 विधाय विद्यासदनान्यजीजनन्-
 जनेषु वं जन्मजुषामभिज्ञताम् ॥

१५

पदस्पृशत्वं दलितेषु, च प्रभु-

ष्वगात् कुलीनत्वमनन्य-जन्मसु ।

व्यधात् तयोरैक्यमसौ समन्वयन्ः,

समानतां सर्वजनेषु कर्मसु ॥

१६

धरा-परिष्कार-कृते समर्पिता-

नथान्नमुत्पादयितुं कृत-धमान् ।

निरन्तरं शोषण - जर्जरी - कृतान्

व्यधादसौ भूमिधरान् धरामृतान् ॥

१७

प्रशासनेऽस्य, धमिका निरन्तरं,

समाजकल्याण-विधि-व्यवस्थिताम् ।

अवाप्य सम्यक् धम-नीतिमुद्यमं,

रुपाजयन् भारतराष्ट्रसम्पदाम् ॥

१८

अपाचित-स्नेह सुधारसप्रवा-

नकृत्रिमाधारित-जीवनक्रमान् ।

कदयितान् ग्राम्यजनान् महाशयः,

पुनः समुन्नेतुमसौ मनो दये ॥

१६

प्रसार-सेवा-नव-दीपक-प्रभा-

प्रकाशित-ग्राम-विकास-वर्त्मना ।

स्वदेश-निर्माणकृते कृतध्रमा

जना अभूवन् निरता निद्योजने ॥

२०

कृषिप्रसारोद्यम कर्मचारिणा,

समाज-कल्याण-समत्व शिल्पिनाम् ।

गृहे गृहे सत्यशिवत्व-दक्षिणा-

मभूजना नां नव-जीवनोदय ॥

२१

न केवल प्राप्नोतेन विद्युता,

नवोदितेनैव जनस्य जीवनम् ।

गृहे गृहे साक्षरताविकासत,

प्रकाशित चाप्यभवद् दिवानिशम् ॥

२२

अयाणयो शक्तिमसौ बिनाशिनी,

नियोज्य वै लोक-हित प्रसाधने ।

स्वदेश-निर्माणविधौ वसुन्धरा

मुपादिशच्छान्ति-पथ महोदयः ॥

२३

ऋमुं स्त्रियो नूतन-जीवनोदय-
प्रभातसूयंप्रतिमानमचितम् ।
जनेष्वम-यन्त महामनस्विनं,
समानता-मान-मताधिकारदम् ॥

२४

प्रफुल्लितान् जीवनपुष्प-वाटिका-
प्रसून-कल्पान् प्रियबालकानसौ ।
अमन्दमानन्दकरानमन्यत,
नवाङ्कुरान् राष्ट्रभविष्यजीवनान् ॥

२५

उदारचेता निज-देश-बालकान्,
प्रदशंपन् स्नेहमगाधया धिया ।
एव - जन्मनोवासरमुन्नताशयोऽ
१ द रोदसौ 'बालदिनं' महोत्सवम् ॥

२६

स भारताङ्गत्रयमुपशासना-
वमोचयद् राष्ट्रमुखादिव द्विजम् ।
एवभाव-नष्टा, अपि नाम मानिनी,
२ भवन्ति सकल्प-कठोर-मानसाः ॥

२७

विभाजनानन्तरमेव लुण्ठका,
 विलङ्घ्य काश्मीर-धरा दुरासदाम् ।
 तिपोडयन्तो जनमानसं घदा-
 सतायिनोऽराजकतां वितेजिरे ॥

२८

तदेव काश्मीरवसुधरापते-
 निशम्य संदेशमुदारदर्शनः ।
 प्रहित्य सैन्यं समयेन पावनीं
 ररक्ष रक्षोभ्य इवानु जानकीम् ॥

२९

कठोर धर्मन्धि-जनं तिपोडिता-
 नसौ निशम्यान्ध निरीहमानवान् ।
 भ्रमोद्यज्जीवनमार्गं तन्तते-
 निपातप्रक्षुण्ण 'निजाम'-शासनम् ॥

३०

यशोऽस्य, विश्वे प्रगत, स्वतन्त्रता-
 प्रसारमुदघोष्य जनानबोधयत् ।
 यतश्चिराद्दास्य-निबद्धचेतसा-
 भपि व्यतीयाय निशा कृशात्मनाम् ॥

३१

दानंः शनैरस्य चरित्रचन्द्रिका-
 प्रभाभिरासाद्य पथ - प्रदर्शनम् ।
 जना स्ववेशानपि दास्यपङ्क्ति-
 नमोचयन्नाङ्गलशासनाद् भुवि ॥

३२

प्रतिष्ठितं गौरव मायंसंस्कृते -
 विस्मृष्टं मन्दिरमुद्धरन्निह ।
 न सोमनाथस्य चकार केवलं,
 नयप्रतिष्ठा स्वकुलस्य चाप्यसौ ॥

३३-

धरा, प्रसन्ना, सुपुत्रेऽन्नसम्पदा,
 ववपुंरम्भः, समयेन वारिदाः ।
 घहन् यश - सौरभमस्य पावनं
 जगाम मन्ये पवनः कृतार्थताम् ॥

३४

विदेश-यात्रासु विवेक-वर्त्मना,
 निबोधयन्, जीवन-दर्शनं जनान् ।
 मत्सो मनस्वी नय विश्व-शान्तये,
 'अचार सत्यं जगति प्रतिष्ठितम् ॥

३५

गुणैरुदारैः सकलामसौ महो,
 हिमांशुगौरैः परितः प्रसादयन् ।
 ग्रहीत-सत्यव्रत-शक्ति - अग्न्युरो,
 धुरं दधौ धर्मसुतस्य भारते ॥

३६

समूलधुन्मूलपितुं प्रतापयान्,
 कृतप्रतिज्ञो धरण्योत्पादसौ ।
 दुरन्तदुःशासनमुद्धत भृशं-
 तदनुचक्रे महसाजुं नाप्रज ३ ॥

३७

अभूदसौ तत्पुरुषो यदीहया
 जनस्तु निद्वन्द्वमपि द्विगुभवं ।
 अथाव्ययीभावितकर्म सारयन्
 ययो बहुशीहि पुनः कृतार्थनाम् ॥

३८

स्वरं जनस्यानगतं विनाशयन्,
 महोदयो दूषणमुप्रशासनम् ।
 अवञ्चितो हेमकुरङ्गवृष्णयाऽ-
 प्यनङ्गदोऽगादतिरामतामसौ ॥

३६

स राजनीति-प्रीतिभाभिह्वन्तं

यथाऽकरोद्देशमुदारशासनः ।

तथैव साहित्य निधिर्विपश्चितः

समृद्धिशीलं जन-मानसं व्यधात् ॥

४०

कीर्तिर्षस्यदिगन्तरालवलये चन्द्रोदयानन्दिनी,
 षण्णो निर्भरिणी सुधारसमयो सौजन्यसञ्चारिणी ।
 बुद्धिर्विश्व विवेक बोधनविधौ, सद्धर्मं सौदामिनी,
 तस्यैकत्व-निबद्धराष्ट्रविभवस्यासीत् कृतज्ञाधरा ॥

इति नेहरूयशःसौरभे समाप्तोऽयं नवमः सर्गः ।

नेहरू-यशः-सौरभम्

दशमः सर्गः

१

स भावसौम्यप्रतिभाप्रसूता

मंत्रीमुदारा जननायकस्य ।

अक्के कलङ्काङ्कितनामशेषा

चीनश्चरित्रेण विगहितेन ॥

२

स वगंसंघर्षवशाद् विपन्नो,

हरिद्रताताण्डव - नर्तनेन ।

प्राचीन राष्ट्रो नवशासकानां,

पाशेन बद्धः पिशुनत्वमाप ।

३

प्रच्छन्नमाश्रज्यसखाः समस्तात्,
प्रदर्शयन्तः किल भ्रातृभावम् ।
त्रिविष्टप बौद्धमतानुयायि-
प्रदेशमेते लिलिङ्गः प्रसह्य ॥

४

बुद्धायतार-प्रतिमान-मान्यो,
'दलाइलामा' जननायकोऽस्य ।
बिहाय तां पुण्यधरामधीरः,
सहानुर्गंभरितमाविवेश ॥

५

सहोदर - स्नेहमुदारदर्शो,
प्रदर्शयन् स्वागतमातिथेयम् ।
विपन्नराष्ट्राधिपति मनस्वी,
जयाहरः सादरमानिमाय ॥

६

न केवलं शासनसूत्रधारः
समस्त देशेषु जनैरुदारैः ।
चरित्रमेतस्य दयार्द्रभावं,
प्रशतितं विश्वमतानुरूपम् ॥

७

सतामुदारा प्रकृतिः खलानां,
 कृते सदाभूदुपतापहेतु ।
 महस्करो विश्वतमोऽपहारो,
 नोत्प्लवचेत् प्रमुदं करोति ॥

८

घीनस्तदा गुमगतिदल्लेन,
 मार्गं विनिर्माय हिमाद्रिभूमौ ।
 उद्याप योज चिरविग्रहस्य,
 पुष्प प्रदेशे ननु भारतस्य ॥

९

न केवलं भारत-भूधराणां-
 मधित्यकां शत्रुगणा अहापुं ।
 छलोपनीतेनिजतेनिकस्ते,
 ॥ प्राणानपि प्रा तनिरोशकाणाम् ॥

१०

यिवेकविध्वंसनिरङ्कुलस्य
 चीनप्रजाया अधिनायकरय ।
 राट्टं सहास्तित्वसमेधमानं
 विनिन्दित कृत्यमसत्तमस्य ॥

११

विश्वासघातेन समेत्य शक्त्या
 शत्रुः समाक्रान्तुमनाः स्वदेशम् ।
 अगम्यभृङ्गं सहसा हिमाद्रि
 समुद्धतो लङ्घयितुं प्रयेते ॥

१२

सेनाभिराजो विविधायुधाभि-
 रसौ समन्तात् प्रहरन् प्रसह्य ।
 उद्वेलयामास तथा हि युद्ध-
 प्वारेण वं भारतशान्तसिन्धुम् ॥

१३

यस्येन्दु-रश्मिच्छुरिता हिमानी
 मणिप्रभा - तारिकितेव रात्रौ ।
 मनोहरन्ती दिवि देवताना-
 माकाशमङ्गा - समतामुपैति ॥

१४

भयातपप्रस्तजना यदङ्कु,
 यता लभन्ते चिरमात्म शान्तिम् ।
 शिवाथयं धीरयरा हिमाद्रि,
 त्रातुं प्रयाता सह साहसेन ॥

१५

महोजसो दुर्गम - कन्दरेषु,
 तदा हिमाच्छादित - पर्वतेषु,
 स्वदेश - रक्षाव्रतिनो घरेण्या,
 वीरा बभूवूरिपुसम्मुखीना ॥

१६

हिमाङ्ग-शैत्य-प्रतिपन्न-जाड्य-
 प्रभावितं यत्र जलं नदीनाम् ।
 तत्रापि देश - प्रतिरक्षकाणा-
 मुष्णत्त्वमाप्नोद् रधिर-प्रवाहः ॥

१७

पदे-पदे शत्रु - समूहमुर्धः,
 शस्त्रैः समन्ताद् विनिपातयन्तः ।
 प्रसादयामासुरिषोऽप्र-चण्डो,
 हिमालये रक्तबलि-प्रदाने ॥

१८

इतस्ततो विक्षत-सैनिकानां,
 प्रगाढरक्तादणितो हिमाद्रिः ।
 - मन्ये, विसंज्ञः पतितो धरायां,
 शराहतो मानस - राज हंसः ॥

१६

निपीय यस्यामृतसारमम्भो,
 वसुन्धरा यानृजनि प्रवीरान् ।
 स एव रक्तं रभिषिच्य तस्य
 शृङ्गानभूवन् भुवने कृतार्थाः ॥

२०

चिशूलमाहर्तुं मता यदारिः,
 समाक्रमत् सैन्यबलेन भूयः ।
 महौजस शौर्यधना महाजो,
 पराक्रमन्ते स्म तदाद्वितीयम् ॥

२१

करालकाल - प्रतिमानमुपै,
 मन्ये समादाय शिवस्त्रिशूलम् ।
 प्राविर्भवन् धीर - हृदि प्रदेशे,
 ररक्ष शौर्यापतन चिशूलम् ॥

२२

ते सोहितं सोहितधारयैव,
 विधाय धीरा ननु रक्तवर्णम् ।
 पूर्याञ्छलं पावनमातृभूमे-
 स्तन्नामृताप्यवदशामनपुः ॥

२३

मम्मानमार्यं व्रतनिष्ठितानां,
 श्रीयं समुद्गोममिवाप्रजानाम् ।
 राष्ट्रप्रतिष्ठां, महनीयकीर्तिं,
 प्राणं रणे धन्यतमा ररक्षुः ॥

२४

त्रिभिन्नभाषा - गुणघमंदीक्षा-
 प्रभाविताचार चरित्रभूषान् ।
 सर्वान् समाबद्धमममत्व-सूत्रे,
 घोनः समाक्रम्य घमच्चकार ॥

२५

आबाल - वृद्धा, धनिनो, दरिद्रा,
 विज्ञान-वक्षाः धमजीविनश्च ।
 आवाहनादेव जवाहरस्य,
 बभूविरे राष्ट्रसमर्पितास्तु ॥

२६

रत्नानि, हेमाभरणानि देशे,
 वासांसि च जीवन-साधनानि ।
 सर्वे समन्तान्निज-राष्ट्ररक्षा-
 कोषे ययाशक्ति, दबुधनानि ॥

२७

यानि स्मरः स्त्री-तनु-कामुंकेषु,
मौर्वीमिवारोप्य जगद् धुनोति-
राष्ट्र-प्रतिष्ठा-परिवर्त्यने सा-
न्याभूषणानि भ्रजहुस्तदव्यः ॥

२८

म्याधीनता - जागरणैःपि देशे,
या शक्तिरासीत् - समुपेक्षितेव ।
यभूव घीनाक्रमणेन सद्यः,
कृतोपकारेव समुद्यता सा ॥

२९

मग्नोद्भूता नध्यतमं महारथं,
सेना प्रहार-प्रतिरोध-दशा ।
म केवलं भारत - गौरवाय,
ह्यभूदस शत्रु - विनाशनाय ॥

३०

विहीय वशी जलपेतराणाम्,
विमर्दयोगो जय मंग्य - पोताः ।
तत्कष्टदृष्ट्या जेतदपुद्गुप्यान्,
विभोदयन्तो विपदस्तरति ॥

३१

रुहेतमाग्रेण स्त्रिपु-प्रतिष्ठा-
 मुपग्रहारे विनिपातयद्भिः ।
 षतिस्यन् पुंश्चक्यापुषानं
 नंभ. स्पृशत्पुद्यतवापुसेना ॥

३२

र मोघदास्त्रं रभितन्निविष्टा,
 विद्वप्रतिष्ठा प्रतिपद्यमाना ।
 हिनाद्रिभृङ्गेषु बलं वहन्ती,
 विमानयत्पुद्गतमद्रिसेना ॥

३३

रक्षा-प्रतिष्ठान-विनिमित्तानि,
 मय्यानि क्षत्राणि परिष्कृतानि ।
 सतकट्ट्या परिवीक्षयन्ति
 शत्रुमुत्तानीव समुद्यतानि ॥

३४

क्षत्रुञ्जयं जगति राष्ट्रमनु विधातु
 मृत्युञ्जया रणगता अभवन् युवान् ।
 येषामतुल्यबल-साहस धैर्यदोषं
 शुभ्र यशो दशदिशो विमलीकरोति ॥

३५

शौर्यप्रसारनय-चण्डकरोदयेन

वैशस्तरङ्गवति विश्वसरोवरेऽसौ ।

सौन्दर्य सत्य शिव शान्ति बल प्रतीक

सद्यः प्रफुल्लमरविन्दमिवाधिरेजे ॥

३६

शक्ति प्रभापरिगतो नवराष्ट्रचन्द्रो

विष्वक् किरन् जगति शान्तिमुधाप्रकाशम् ।

सौम्ये जवाहरशरत् समये सुपथे,

पूणत्वमाप सकलाभिरसौ कलाभि ॥

३७

भूयो विभ्रतप्रताप, प्रवलरिपुमदज्वार विध्यसफारी ।

कीर्त्या चन्द्राशुगौर्या, सकलजनमम करवान्दकारी ॥

कुर्वन् यः भिन्नधर्मान्पि सहजसमान देशकान् राष्ट्रघर्मे,

विष्वक् व्याप्तप्रकाश, प्रखरवरबल राजते भारतोऽयम् ॥

इति नेहरूयश सौरभे दशम संग ।

नेहरू-यशः-सीरभम्

एकादशः सर्गः

१

स विश्वबन्धुर्भुवनैकचन्द्र,
संतापहारो जनमानसानाम् ।
प्रबुद्धचेता सुपथ - प्रणेता
बभूव नेता प्रतिभागुणानाम् ॥

२

स राजनीति-प्रतिभा-प्रबुद्धः,
प्रशासने दक्षतमो धरण्याम् ।
राष्ट्रघृष्टे जीवनमावधान,
क्रमेण धृढत्वमुपाजगाम ॥

३

निरन्तरं मानवधर्मसिद्धेः

पचानमासाद्य जरादितोऽपि ।

लोकस्य कल्याण-परम्पराणा-

मसौ विधानेऽभिरतो बभूव ॥

४

आत्मेन देहेन बहन् बदान्यः,

प्रज्ञासत्तं भारतमातृभूमेः ।

स लोकनिर्माणरतो धरण्या,

श्रियं दधौ विश्वपितामहस्य ॥

५

स लोकभारेण विनम्रभावः,

क्षीणोऽपि देहेन महानुभाव ।

सन्ध्यायदण्डं स्व करे दधानो,

धर्मं विना सत्यपथे जगाम ॥

६

जरा प्रभावेण यथा यथास्य,

क्षीणोपजाता कृतिनो दृढाः धीः ।

तथा तथा जीवनदर्शनेऽसी,

महानुभावोऽजनि दूरदर्शी ॥

७

यदा यदा लोकमसौ ददशं,
 क्वचिज्जननः स्वार्थवशाद्विपन्नम् ।
 तदा वचोभिः प्रनिभासमृद्धं -
 इचकार चैतन्यममात्यवर्गम् ॥

८

वचांसि वै लोकहिते रतस्यो-
 पदेशवद् मन्त्रिगणा वरेण्याः ।
 निपीय सिन्धो जलदा इवाम्भः,
 कालादपूरन् जनमानसानि ॥

९

अरादितस्य प्रतिभावलेः,
 राष्ट्रं विकासो-मुखमनिनीषो ।
 निरन्तरं ध्यात-शरोर-यष्टि,
 शनैः शनैः क्षीणदशां प्रपेदे ॥

१०

ब्रह्मासभायां भुवनेश्वरेऽसौ
 यदा दृष्ट्वा बलान्तमना बभूव ।
 तदा समस्तय्यवसायशून्यो
 राष्ट्रो भयस्तन्य इवाभितस्थौ ॥

११

रुग् विद्युदाघातसमप्रभावा,
तथा शरीरं शिथिलीचकार ।
यथा शिखा जीवन दीपकस्य,
प्रयत्न-गुतापि विकम्पिताभूत् ॥

१२

कारण्यसिन्धो भुवि दीनबन्धोः
मदा शरण्यस्य निषोडितानाम् ।
राष्ट्रप्रतीकं निजघात तस्य,
कालः करालो हृदयं विशालम् ॥

१३

स्वातन्त्र्यसंप्रामसमपितस्य,
बिहोर घक्राद् दमनस्य यस्य ।
नासीद् भय भाग्यविषयं येऽसौ
सर्वैः प्रयत्नं न सुरक्षितोऽभूत् ॥

१४

मन्त्रिप्रचर्ये पविशत-वत्सपं
माध्व स्वरेण व्यवसाभितप्तम् ।
संग्रहितं सतदि पुण्यशीलं-
महाप्रणालं ह्यविनश्वरस्य ॥

१५

विस्फीटवद् घृत्तमसह्यमेतत्

५६ ऋषयामास घरामधीराम् ।

जनाण्यः सोभमुपेत्य येन

सीमानमुल्लङ्घयितुं प्रयेने ॥

१६

तदक्षयं शुभ्र - यशोऽभिराम,

दिगन्तराले विकिरन् मनस्थी ।

कलेवरं नदचरदेहबन्ध

विहाय, दिव्यं जगृहेऽमरत्वम् ॥

१७

रातो दितुष्टन धरणीमघन्यो

धाति स्म मन्ये परिवेषमानः ।

निष्कायितो देहगृहादकस्मात्

कृतापराधो जननायकेन ॥

१८

मन्ये स्मरन् विश्वजनोपकार-

क्रियां समाधातुमनयजालम् ।

विचार गम्भीर गुहाप्रविष्ट,

स मोलिताक्षः सहसाऽधिरजे ॥

१६

दिशा अभूवन् मलिना समन्ताद्,
 पूतिधंरायां नभसो यवर्ष ।
 दिवगते ज्योतिषि मानवानां,
 मनांसि जातानि तमोवृतानि ॥

२०

उद्यानपुष्पाणि सुगन्धितानि,
 प्रफुल्लकञ्जानि सरोगतानि ।
 यद्यानतानीव समर्पितानि,
 दुःखानल-बलान्त-कदम्बितानि ॥

२१

स्नेहाभिषिक्तानि जनेश्वरस्य
 सदा प्रफुल्लितानि, हृदि स्थितानि ।
 पुष्पाणि मन्ये मलिनीकृतानि
 विमोग - शोभान्नु पादतानि ॥

२२

यान्ति-प्रतीकान् बहुधा कपोतान्
 योऽमुञ्चदुन्मतासपरोऽन्तरिक्षम् ।
 दिधाय ते चङ्क्रमणं समन्ताद्,
 दिवगतं तं परिमार्गयन्ति ॥

२३

उद्वेलयन्ती यमुना स्वबन्धो,
 क्रूर क्रियां घोक्ष्य विनाशबुद्धेः ।
 प्रसावरोदीदनुत्पमाना,
 तरङ्गशीर्षं परिपोडयन्ती ॥

२४

संध्या कृशाङ्गी मलिनान्बरेण,
 निगूढ - भात्रा परितप्यमाना ।
 विमुच्य ताराध्रु - जलं पपात,
 शोकेन साधोः परिमूर्च्छितेय ॥

२५

विलप्यमाना, प्रियदर्शिनी सा
 पितुः शरीरं विकलाऽऽलितिक्षु ।
 अमास्त - इण्प्रहस्ये प्रमेव
 सूर्यं समन्तःमलिनोदयधोः ॥

२६

व्यथातुरान्बोलितमानसानां,
 हा हा खं राकुल मानवानाम् ।
 समस्तलोक - व्यवसाय - शून्या,
 शूरोद शोकादिव राजधानी ॥

२७

प्रापन्नशोकस्तु समस्तलोको,
 ध्यान्त - ध्ययासिन्धुमगाधपारम् ।
 प्रहारमज्ञात-मते यमस्य,
 विमूढवद दम्बहतो ददशं ॥

२८

'कालो मलीयानिति' मन्यमाना,
 लोका महापीरुप-दशिनोऽस्य ।
 यशःशरीरस्य चरित्रमार्यं,
 जगुः समस्तादधिनःश्वरस्य ॥

२९

अद्वानता दिक्षु विकम्पमाना,
 राष्ट्रध्वजा विदधगता इवासन् ।
 संकेतशब्दं दिवि सूचयन्तः
 शोकं धरित्रीजनमानसानाम् ॥

३०

दन्त्येष्टि यज्ञे जननायकाय,
 अद्वाहुनि शोकनिमग्नभावा ।
 विभिन्न - देशस्य महानुभावा,
 दिवगताय प्रददु धनं ॥

३१

यदा चितायां महनीयकीर्ते
 चेहो बभूवानलसात् तदानीम् ।
 असंख्य - चक्षुःश्रवदम्बुधारा-
 पातोऽपि तं शामयितुं न शक्ते ॥

३२

तज्ज्योतिरस्य स्वशरीरघर्म,
 निष्पाद्य लीनं परमात्मतत्त्वे ।
 यशःशशाङ्को जनमानसानि,
 प्रकाशयत्यन्धतमोवृत्तानि ॥

३३

घातङ्कुवादेन यदा घराया-
 मघमं - धृति मनुजादचरन्ति ।
 सीदन्ति सन्तः प्रहसन्ति मन्दाः,
 खला यत्नेन प्रभुतां हरन्ति ॥

३४

साधून् परिप्राप्तु मननं शक्ति-
 विभिन्न - रूपेण तदायतीर्थ ।
 प्रदर्शयन् सत्यपय जनानां
 करोति धर्मस्य नयप्रतिष्ठाम् ॥

३५

लोके भोगप्रियतनुमिमां प्राप्य मोहस्वरूपा-

मप्यात्मानं विषम-विषयान् मोक्षयन्त प्रकामम् ।

धन्यास्ते ये विमल यशसा चाद्य निर्माय नोका

मापल्लोललहरमतरन्नुप्रसंसारतिष्ठुम् ॥

इति नेहरूयशसौरभे एकादश सर्गः ।

—

नेहरू-यशः-सौरभम्

द्वादशः सर्गः

१

याते दिव नरवरे भुवनावतसे,
लोकप्रिये सुजन-मानस-राजहसे ।
सौजन्यचन्द्रकिरणैः प्रतिभासमाना,
पुत्री गुणैरनुचकार पितु कृतित्वम् ॥

२

काल्ये पितुर्मनसि या प्रियवर्तिनीत्वा-
दासोत् प्रमोदपदवी "प्रियवर्तिनीति" ।
"नाम्नेन्विता" भुवनमङ्गलमावधाना-
सामुद् विभूतिरिव भारतभाग्यलक्ष्मी ॥

३

पुच्छे जितं ननु समुद्रत पाकदेश,
सन्धातुमेत्य सुजनं सह "ताशकन्दे" ।
देवादवाप निघन हृदयावरोधात्,
कीर्ति किरन् जगति 'सालवहाबुरो'ऽपि ॥

४

अल्पावधौ कृतचमत्कृतिरेव वीरो,
पुच्छेऽवचित्य निजराष्ट्रकृते प्रतिष्ठाम् ।
दुर्देव - दर्शितव्येन यदा प्रयातो,
निसिध्य शोक-दहने गहने स्वदेशम् ॥

५

राष्ट्रं विलोच्य परितः सहसाऽसहायं,
तामिन्दिरां सपदि लोकसभा-सदस्याः ।
चक्रुश्चरित्रगुण-भूषण-भूषिताङ्गौ
मन्त्रि-प्रधान - पदवी - परिमण्डिता ते ॥

६

सा लोकमङ्गलमथ स्वपद-प्रतिष्ठा-
मातन्वती जगति भारत-भाग्य-लक्ष्मीः ।
सम्यग् विकासगतिमयवर्तो विधातुं,
राष्ट्र - प्रशासन - पथ सुदृढोच्चकार ॥

७

ध्यापार-कोपमधिकृत्य समर्पयन्त्याः ,
 सामान्य-जीवन हिताय जनाय तस्या ।
 कान्ति-प्रसार-परिकल्पित-मानसाया
 लोकप्रशसितमभूत् ध्यमाभियानम् ॥

८

कृत्येन लोक-हित-चिन्तन-व्यवहितेन,
 तेन प्रतिष्ठित-विधान-समर्पितेन ।
 अर्थापिणा प्रवहति स्म समस्तदेशे,
 सामान्यजीवनकृते सुलभा भवन्ती ॥

९

देशीय-राज्य-विलय-पतिपादनेऽपि,
 गृह्णन् विशेष-मुविधां नरपालवर्गः ।
 आसीत् स्वतन्त्र-जनतन्त्र-जनाधिकारे
 देशे समर्थ-नय-सिद्धि-विधौ बलश्रुः ॥

१०

तः समान व्यवहारनीत्या,
 कर्तुं समाजेऽप्यधिकार - साम्यम् ।
 विशेष - लाभप्रद - संविधाना-
 धिकारमार्गा व्यपनेतुमैच्छत् ॥

११

दिधेयकस्तत्र यदा विशेषा-
धिकारमुन्मीलयितुं नृपाणाम् ।
विवेक - सम्पन्न - नयं प्रदातुं,
महासभायामसमर्थतोऽभूत् ॥

१२

देशे प्रजातन्त्र-विधौ जनाना-
मानां तदाऽऽदातुमिष्टं स्वनीतो ।
यभञ्ज सद्यः प्रथित - प्रभावा,
निर्वाचनायं जन-संसारं सा ॥

१३

जनाधिकार - प्रतिपन्न - नीति,
स्थोऽस्त्य लोको मतवानशब्दया ।
नियतं यमास महासभायां,
प्रशासनार्थं हस्तमिन्दिरायाः ॥

१४

निर्वाचिता लोकमतेन भूष-
प्रधानमग्निस्त्वपदं वृषाना ।
समापयत् सा विधिना विशेषान्
तदाधिकारान् मनु भूपतीनाम् ॥

१५

अवाप्य सर्वत्र विवेकशोभितां
 नव प्रतिष्ठां भुवनाभिर्नादता
 ददर्श देशे प्रकृति सुनिष्ठुरा
 विकासमार्गं परितोऽवरोधिनीन् ॥

१६

जन सयत्न बहुशो विवर्धिता
 कृषिनिर्गोर्णा परितोऽप्यवपरां ।
 क्वचिज्जल प्लावन दारणीकृत,
 बभार लोको दयनीयजीवनम् ॥

१७

समेधमाना जनवृद्धिराक्षसी,
 विकासमेपोदरसादकुवत ।
 निरन्तरोत्पादनसाधनाविधा-
 यलधलक्ष्या प्रगतिस्तिरोहिता ॥

१८

अभावदुःखप्रसितामपि प्रजा
 मवाप्य केचिद् धनलाभलुब्धका ।
 विभिन्नयस्तु - व्यवसायतत्करा
 अना भूकनू व्यवहारवञ्चका ॥

१६

अनर्थमेते तु तथायं-हेतवे
 द्यधुर्ययाऽभावविपन्नमानवैः ।
 अभोज्यतत्वान्युपभुज्य भोजने-
 न्वभावि तैर्जीवनमोचनव्यथा ॥

२०

यदीषधं जीवनदानदीक्षितं
 बिभति लोकं, विपमे विपदगतम् ।
 तदेव हस्तेगतमुप्रकमंणः
 बभूव हालाहलवन्महाविषम् ॥

२१

तथा हि राष्ट्रस्य चरित्रपद्धति-
 विनिमिता पूर्वजनैः समुज्ज्वला ।
 शिखेव दीपस्य चिरप्रकाशिता,
 विकम्पमानेष बभूव धूमला ॥

२२

स एष देशो बहुशो यदङ्गरो,
 चरित्र-शिक्षाधिगतान्यदेशजैः ।
 यतीत्यसौमेन यशोवृत्ता हि तौ
 समुद्यता हन्तुमिहास्य सन्ततिः ॥

२३

यं होरदण्डक्रियया परिष्कृतां
 विधाय सा शासनमुद्रताशया ।
 अशोधयत् सम्यसमाजकण्टकान्
 विभिन्नलोकव्यवसायतत्करान् ॥

२४

नियन्त्रितैर्जीवन-भोग-वस्तुभि-
 र्घ्यवस्थया लोकहितानुसन्धया ।
 विपत्तिधाताञ्जनजीव - क्षीण -
 प्रभां प्रयेते ननु साऽभिरक्षितम् ॥

२५

यथा कुटीरोद्यम दत्त-मानसा,
 जना यभूबुध्यवसाय-दर्शिनः ।
 तथैव, सम्यक् कृषि-कर्म-तत्पराः,
 कृषीवला. सेचन-साधनादिभिः ॥

२६

यनानि सम्यग् व्यवसाय-कोषत,
 प्रदाय लोकाय विकास यत्नानि ।
 स्थितं स्वदेशं, पुनरप्रगामिन,
 व्यथादसौ कमनियद्भयमानसा ॥

२७

यथैव केन्द्रे निज मन्त्रि-मण्डल,
चकार कर्मण्यमसौ प्रशासने ।
तथैव राज्य-स्तरं मुख्यमन्त्रिणोऽ
व्यदशपत् कर्म-पथ निरालसम् ॥

२८

यदा स्वदेशं महदथ सकटा-
दियं समुद्धतुं मभूत् समुद्यता ।
विपन्नमन्तर्गृहं युद्धं बह्विना,
तदाऽज्ज्वलज्जजर-पाक-शासनम् ॥

२९

बहुत्वं शक्तिं प्रतिभा-समृद्धान्
सधर्मिणं स्वर्णिम-वङ्गजातान् ।
प्रशासका पश्चिम-पाकभागाद्,
हीनानमन्यन्त जनानुदारान् ॥

३०

पूर्वं समाहूय, समन्वयाय,
बहून् प्रजाया दपित मुजीवम् ।
पश्चादमुं बन्दिगूहं प्रहित्य
पापेश्वरो लोकमतं जघान् ॥

३१

वज्र-प्रजाप्तः सहसा विरुद्धा,
 प्रशासनं पश्चिम पाकजानाम् ।
 उत्पीडनं शोषणमुद्धतानां,
 समूलमुन्मूलयितुं प्रयेते ॥

३२

पिशाचवृत्त्या दमन-क्रियाभिः,
 सेना तदा संनिकशासकानाम् ।
 कृत्यानि वै क्रूरतमानि चक्रे,
 निरीह - रक्तेन कलङ्कितानि ॥

३३

आबासवृद्धान् पशुवन्निहत्य,
 नारीजनान् संनिकषास-भूमौ ।
 सामूहिकंस्ते व्यभिचार कृत्यं,
 जघ्नुः कलङ्कः स्व-पद-प्रतिष्ठाम् ॥

३४

आराधना-देवगृह-प्रदाहो,
 विद्या-कला-संस्कृति-सर्वनाश ।
 प्रमुद-लोक-प्रतिभा-विनाशो,
 दुष्कृत्यमासीद् भुवनेऽद्वितीयम् ॥

३५

दीनाजना मृत्युभयादसह्या,
सर्वस्व-दाह परिधीक्षमाणा ।
सीमानमुल्लङ्घ्य शरण्यदेशं,
प्रवेदिरे भारतवर्षमार्ताः ॥

३६

स्वदेशगेहात् प्रसभ निरस्ता,
सधर्मिभिः क्रूरतर्मरुपायैः ।
पात प्रिया-पुत्र-वियोग - तप्ताः,
प्रापुजंता जीवनमात्र - शेषा ॥

३७

स्वलाक-निर्वाह-वृत्ते कथञ्चित्,
वृत्त-प्रयासा शरणागतानाम् ।
समुद्रमालोक्य विवर्धमानं,
भीति न भेजे प्रियदर्शिनो सा ॥

३८

संसाधनं संयतयस्तुभोगैः,
स्नेहेन्द्रा सा जीवन-दीपकानाम् ।
शिलामुदारा परिवेषमानी,
ररक्ष सम्यक् शरणागतानाम् ॥

३६

प्रहित्य-सन्देश-हरान्मूचयत्
 समस्त-देशान् समयेन मानिनी ।
 विनाशमुग्रं ननु पाकसंनिकं,
 स्वदेश-भारं शरणागतैश्च सा ॥

४०

धुनः धुनश्चेतनया मनस्विनी,
 प्रबोधयन्ती किल पाकशासकम् ।
 चकार यत्न नग्मेध-शान्तये,
 समृद्धये राष्ट्र - हिताभिवृद्धये ॥

४१

विवेक-वाक्यजल-सन्निभस्तया
 विनाशवन्हि-बहुशोऽपि शामितः ।
 दहन् स्वदेशाङ्गमहो निरन्तरं,
 समूल-नाशं सहसोपचक्रमे ॥

४२

दिवानिशं जाति-विहिंसन-क्रिया,
 विलोक्य बङ्गप्रतिभा-विखण्डनम् ।
 नराधमान् निर्दय-पाक-शासकान्,
 बलेन रोद्धुं बलिनो मनो दयुः ॥

४३

स्वयं समानान्तर-शासनेन ते,
ममूलमुन्मूलयितुं नराधमान ।
स्व देशमुद्धतुं मुपेत साहसा,
जना अकापुं जनमुक्तिवाहिनीम् ॥

४४

निगयुधा, होम-समग्र-साधना,
निरन्तरोद्दीपित-मुक्ति-भावना ।
पदे पदे अत्रुमुपेत्य साहसात्,
प्रधर्षयन्तो बलिनो विचक्रमु ॥

४५

स बह्वल्लोकादवश पराजितो,
विधाय पाक-कपट-प्रतिक्रियाम् ।
अकारण भारत-भूतल बलात्,
समाक्रमद् वायुबलेन बालिश ॥

४६

ज्वलदग्नि-शिलेव दुःमहा,
सहसा पाकबलाज्य दीपिता ।
स्फुरदुन्नत - तेजसाचिता,
प्रतिभाति स्म रुषेन्दिरा तदा ॥

४७

महिषासुर-मदिनीय सा,
रणघण्टो रिपु-दपं-दारिणी ।
अथ भारत-वीर-बाहिनी-
सरिमाग्रान्तुमसौ समादिशतु ॥

४८

तरसा रिपु-सैन्यमुद्धतं,
जल-घातु-स्यल-मैनिकास्तदा ।
घन - वज्र - निपान - सन्निभं,
प्रहरन्तो विजय दितेनिरे ॥

४९

अथ पश्चिम-पादमेदिनीं,
स्यल-युद्धेन विजित्य सैनिका, ।
रण - गर्वमलक्षितं रिपो,
व्यदधन् धूमलमुग्र - विक्रमाः ॥

५०

सह बल्ल-धरा-सुतैरिमे,
युधि शत्रुं परिपात्य गर्वितम् ।
ननु दानव-पाश-मोचनान्,
नव-राष्ट्रोदय - हेतवोऽभवन् ॥

५१

मद-गर्व-समुद्धत क्रिया,
सह लक्षाधिक सैनिकै रियो ।
प्रकरोदपि चन्दिनीमती,
जनतानन्दकरीन्दिरा नृशम् ॥

५२

विजयेन रणे, न केवलं,
बंगला-देश नवोदयोऽभवत् ।
अभवत् परित प्रतिष्ठित,
भुवने भारत वयं - विक्रमम् ॥

५३

पाञ्चाल-पुत्रीमिव बग भूमि,
दुःशासनादाशु विषाय मुक्ताम् ।
सा बहू बन्धो विजयेन शान्ति,
द्वीपे पुन स्थापयितु प्रयेते ॥

५४

सीमानमाक्रम्य बलात् प्रविष्टा,
स्वबाहिनीं पुद्गमुखाश्रित्य ।
मुमोच शत्रो बंसमाहरन्ती,
गस्तग्रह पाक - घराधिपस्य ॥

५५

स्वाधीन-राष्ट्रे नव - 'बंगदेशे',
 प्रहित्य भूयः शरणागतान् सा ।
 अलोक - सामान्य - यशोऽभिरामा,
 रेजे वदान्या, जनवन्दनीया ॥

५६

सा तशकल्पं रिपु संन्यमाजो,
 वन्दीकृतां योक्ष्य दयार्द्रभावा ।
 सहोदरस्नेहतया जुहाव
 पाषेडवर सन्धि-कृते तदानीम् ॥

५७

अङ्गे महीधरपते हिमशीकराद्रं,
 सन्धि विधाय सदया शिमला नगर्याम् ।
 सन्ताप-शान्तिमकरोक्षनु पाकभूमे,
 कोतूहल-प्रशमन च घराधिपानाम् ॥

५८

शक्तिप्रभापरिगता भुवि लोकशान्त्यै,
 सन्धि विधाय सह पाकजनेश्वरेण ।
 कीर्ति शशाङ्कधवलामधिगत्य लोके,
 मुद्रे कृतां क्षतिमिवाशु हि सा पुपूरे ॥

५६

सन्धौ त्रिवक्ष परिकल्पित-कायंवृत्तौ,
सा वंगदेश-हित-साधन-सिद्धकामा ।
बन्दीकृता समर-सीमनि पाकसेनां,
१ पर्याश्रुभिः सह मुमोच तदङ्गनानाम् ॥

६०

पूर्वं समुद्धतमरिन्दमदण्डनीत्या,
सशोधनं पुनरुदारधिया क्षमाया-
५।३ विधाय, भुवने महिमानमार्या,
साऽस्थापयन् नभसि सूर्यमिव प्रदीप्तम् ॥

६१

प्रातः प्रबुद्धा जनतंकदासौ,
शुश्राव विस्कोटममूतपूर्वम् ।
येनारिचित्तेन सहैव राज-
स्थाने घराया हृदयं चकम्पे ॥

६२

आश्चर्यमेतत् किमिदं घरायां,
यावज्जना शत्रुमुपाक्रमन्त ।
तावन्नभोवाग् जनिताणुशक्ति-
सन्धौपयद् भारतमुद्यताभम् ॥

६३

विस्फोटशक्त्या त्वरितोपजातो,
 रेजे धरायां नव-गण्ड-शैलः ।
 वज्राभिघात - भ्रम - भोहकोऽन्त-
 हित. प्रयातो बहिरद्रि - स्रुतु ॥

६४

राष्ट्रप्रतिष्ठागगने महास्त्र-
 विस्फोट-सूर्ये समुदीयमाने ।
 मुहूर्त-सरोजानि विकासमापु-
 मंस्त्री तथाऽमित्र-कुमुदवतां धीः ॥

६५

यथा प्रतिज्ञातमणु-प्रसङ्गे,
 पित्रा, तथा शान्ति-कृते सुपुत्री ।
 व्यस्फोटयद् सा परमाणुमस्त्रं
 शिवाय, शान्त्यै, जनता-हिताय ॥

६६

सम्बोधयन्ती निजराष्ट्रमार्गा,
 सुस्पष्ट-शब्दे भ्रमभोहकाणाम् ।
 चकर्त भीति परमाणु-शस्त्र-
 स्फोटोपजाता भुवि शासकानाम् ॥

६७

अतीव भीत ननु पाक शासक,
विलोक्ष्य रक्षाकुलमाणवारत्रत ।
पुन पुन घोषणया मनस्विनी,
चकार साश्वस्तमधीर - मानसम् ॥

६८

नरप्रतिष्ठामणुशक्तिसाधना-
दवाप्य विश्वे बहुशोऽभिनन्दिता ।
अभूद् विनम्रा फलिता लतेव सा,
क्षमा गुणे चान्वजरोद् वसुन्धराम् ॥

६९

श्रद्धामयी सुजनमानसराजहृसी
सा राजनीति-गगने ध्रुवतारिकेव ।
आकाश दीपक-शिखा भव सागरेऽस्मिन्,
लोकान् निदेशयति दिग्-भ्रमतान् निराशान् ॥

७०

इत्थ दिक्षु यश प्रसाय भुवने, राष्ट्र-प्रतिष्ठा पुन-
हृष्यं सद्यती, जनेषु करुणामातन्वती मानसे ।
दक्षा कमणि लोकमङ्गल विधौ, सद्यमनीतिप्रभां,
शक्तिं च प्रतिभामिय विजयते, विदवक् किरन्तीन्दिरा ॥

७१

विधूय लोकस्य विपत्तमसि या,
 विकासयत्युच्च-विधान-चन्द्रिकाम् ।
 विवर्धयन्ती कविमानसाम्बुधि,
 विभाति सा शान्ति विधोर्विभेन्दिरा ॥

७२

राकाचन्द्रस्य चाख्यव.
 या दधाति चमत्कृतिम् ।
 कान्ता राष्ट्रकथा सेर्य,
 धियं प्रीणाति कस्य न ? ॥
 (चक्रारबन्ध)

७३

शुभ्रा यज्जनृपां गुणा भुवितले गङ्गातरङ्गायते,
 कीर्तिश्चाख्यविगङ्गनाल्लसिता दिव्याङ्गरागायते ।
 त्यागः शाश्वत लोकमानस रसोद्गारी पयोदायते,
 धन्य तत्कुलमार्य-भूमि-रसिकी, यस्मिन् जनी जायते ।

७४

श्रद्धा-स्नेह रसेन यत् सुकृतिर्ना प्रीणाति सन्मानस,
 यस्मिन् राष्ट्रमुपाकरणविनो जाताश्चकोरा जनाः ।
 दिग्-व्याप्त धवलोकरोति भुवन यस्यावशात् यश,
 काव्ये तन्'नेहरू' कुलस्य चरितं चित्रीकृत पाथनम् ॥

७५

इन्द्रो वयंतु मेघमण्डलतलसच्चापप्रतापद्युति,
 द्रागुत्साहभरप्रफुल्लकृपका. कपन्तु दिश्वम्भराम् ।
 उप्ता बीजकणा. फलन्तु, मुजना जीवन्तु सत्यवता ,
 भूयान्नव्यरसप्रसूतिरनिश कान्ताकृतिः श्रेयसे ॥

७६

गोविन्दस्य च पित्रो, धत्त्वा पादान् मया महादेव्याः ।
 “नेहृयश सौरभ” रचित वाच समम्बुध्दं ॥

इति नेहृयश सौरभे द्वादश सर्गः ।

कवि०परिचयः

१

प्रज्ञावत्तामजितगौरवार्णा

गोस्वामिनां वशधरे वरेण्य ।

अभूच्छिवाराधनसिद्धकाम ,

शैषाग्रगण्यो बलदेवनामा ॥

२

तीर्थे सतामचित्रपादपोठे

ग्रामे सकाहेति वसन् मनस्वी ।

लेभे चतुर्बगफलस्वरूपान्,

वशप्रदीपांश्चतुरात्मजान् स ॥

३

ज्यायानसी तेषु प्रिया वरीयान्,

गोविन्दनामा यशसा महीयान् ।

भिक्षुगवरो य स्वगुणैरुदारै

जने - जनेऽभूद् बहुमानपात्रम् ॥

४

पुरारिमाराधयतोऽस्य गेहे,
भार्या सती देवगणप्रसादात् ।
असूत सूनुद्वयरत्नमार्या,
काले फल सत्कृतिवत् कवीनाम् ॥

५

सोऽयं तयोर्ज्येष्ठतर कवीना
पादानुगामी बलभद्रनामा ।
गुरो प्रसादाद् गिरमुदगिरन्तीं,
इलोकं समाबध्य कवित्वमाप ॥

६

गोर्वाणवार्णो स्वकुलानुरुपा-
मधोऽयं विद्यामपि दास्यवृत्तिम्
स्वीकृत्य खण्डस्य विकाससेवा-
धिकारिण कृत्यमसौ करोति ॥

* शुद्धि-पत्रम् *

पृष्ठम्	पक्ति	शुद्धम्
५	१४	माखण्डल
८	१५	माक्रान्त
१२	२	बंभूव
१३	८	पर्वणि
१८	१०	ह्वजे
२७	६	प्रसंगे
३२	५	प्रवाहेण
३६	४	श्रीवागम
५१	६	जवाहर
७०	६	स
७४	३	धर्मत
७७	१४	समागता
७९	२	सप्तमं सगं
८०	११	सम्पदापद्धि
८१	६	तापै राष्ट्रदिपा
८३	१२	चण्डिकेवापमानिता
८५	८	सहस्रश
८५	२	जीवानुदरे
८६	३	विलीन-
८६	१६	मुक्तिप्रसंगो
११५	१६	चकार
११६	११	धारयन्
११६	१६	बहुव्रीहियुत
१२०	६	भूषराणा-
१२५	१५	जसदस्यु
१४४	८	रक्षितुम्
१४७	७	पति
	७	वज्र

११५

मुद्रणाशुद्धय शुद्धा, यत्र सत्रागता भृशम् ।
नदी नदं या समाधेया, विरतरान्नात्र दीयते ॥